

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗΣ
ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ

ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗ

**Η ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΥΛΙΚΟΥ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ ΜΙΣΟΥΣ ΓΙΑ ΥΠΟΚΙΝΗΣΗ
ΦΥΛΕΤΙΚΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ Η ΕΞΤΡΕΜΙΣΤΙΚΗΣ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ- ΎΟΡΙΑ ΚΑΙ
ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΙΝΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΗ
ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ**

Διπλωματική Εργασία

της

Αναστασίας Λαμπροπούλου

Θεσσαλονίκη, Οκτώβριος 2023

**Η ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΥΛΙΚΟΥ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ ΜΙΣΟΥΣ ΓΙΑ ΥΠΟΚΙΝΗΣΗ
ΦΥΛΕΤΙΚΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ Η ΕΞΤΡΕΜΙΣΤΙΚΗΣ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ- ΌΡΙΑ ΚΑΙ
ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΙΝΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ
ΔΙΕΘΝΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ**

Αναστασία Λαμπροπούλου

Πτυχίο Νομικής, ΔΠΘ, 2018

Διπλωματική Εργασία

υποβαλλόμενη για τη μερική εκπλήρωση των απαιτήσεων του

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗ

Επιβλέπων/ουσα Καθηγητής/τρια
Θεοχάρης Δαλακούρας

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	6
ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	10
Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ Ο ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΑΥΤΗΣ	10
2.1 Η ελευθερία του λόγου ως πολιτικό και ως ατομικό δικαίωμα.....	10
2.2. Το αυξανόμενο έλλειμα της ελευθερίας του λόγου στην Ελλάδα	12
2.3. Τα επιχειρήματα της απόφασης 4/2016 του Πρωτ. Πειθαρχικού Συμβουλίου της ΕΣΗΕΑ	16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	20
ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ	20
3.1. Ιστορική πορεία προπαγάνδας	20
3.2. Ρατσιστική – Φυλετική Προπαγάνδα.....	26
3.3. ΤΑ ΜΜΕ και προπαγάνδα.....	31
3.3.1. Η συγκέντρωση των ΜΜΕ στην ελληνική έννομη τάξη.....	33
3.4. Προπαγάνδα και metaverse	36
3.4.1. Νομικά ζητήματα προπαγάνδας γύρω από το metaverse.....	39
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	44
ΠΟΙΝΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ ΣΕ ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΣΕ ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΠΕΔΟ	44
4.1. Η ποινική αντιμετώπιση της προπαγάνδας σε εθνικό επίπεδο	44
4.1.1. Περί της αντιμετώπισης του ρατσισμού και της ξενοφοβίας σε εθνικό επίπεδο	44
4.1.1.1. Ενδεικτική νομολογία	51
4.1.2. Περί της ποινικοποίησης της χρήσης του διαδικτύου με σκοπό τη διέγερση προς τέλεση τρομοκρατικών πράξεων.....	52
4.2. Η ποινική αντιμετώπιση της προπαγάνδας σε διεθνές επίπεδο	52
4.2.1. Περί της Διεθνούς Σύμβασης του ΟΗΕ.....	52
4.2.2. Περί της εγκληματικής δράσης στον κυβερνοχώρο κατά το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ και το 12 ^ο Πρωτόκολλο.	53
ΕΠΙΛΟΓΟΣ – ΜΕΤΡΑ	60
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	60

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αναμφισβήτητα, σε μια πρώτη φάση η πολιτική εξουσία συνιστά τον κύριο παράγοντα στον οποίο μπορεί να αποδοθεί η αναίρεση της κριτικής λειτουργίας της δημόσιας σφαίρας. Το πράττει δε τούτο τόσο άμεσα, μέσα από πρακτικές λογοκρισίας και προπαγάνδας, όσο και, σε ένα επόμενο στάδιο, έμμεσα, μέσα από την επιλεκτική ενίσχυση της προσπάθειας διαφόρων ομάδων να ελέγξουν τα ηλεκτρονικά ιδίως μέσα της δημόσιας επικοινωνίας. Στο επίπεδο αυτό, η ανάμειξη παραγόντων του οικονομικού πεδίου, προκειμένου να αυξηθεί η πολιτική, πρωτευόντως, και οικονομική, αντανakλαστικά, αξία των επιθυμητών πληροφοριών, είναι αναγκασμένη να διοχετεύεται μέσα από κανάλια πολιτικής πίεσης. Στην εποχή του κρατικού ελέγχου του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης, η εμπορευματοποίηση της δημόσιας επικοινωνίας αφορά μόνο στο πεδίο της πολιτικής εξουσίας, καθώς το μόνο είδος διαφήμισης που γνωρίζουμε είναι η άμεση ή έμμεση πολιτική προπαγάνδα και λογοκρισία –με την εξαίρεση πάντως των ΗΠΑ, όπου εξαρχής η ανάπτυξη του ραδιοφώνου και μετέπειτα της τηλεόρασης βασίστηκε στην εμπορική διαφήμιση.

Από τη στιγμή πάντως που οι ακροατές και οι θεατές των ηλεκτρονικών μέσων δεν αποτελούν μόνο μελλοντικούς ψηφοφόρους αλλά κι ένα κοινό καταναλωτών, δεν μπορεί παρά να προκαλέσουν το άμεσο διαφημιστικό ενδιαφέρον των εμπορικών επιχειρήσεων, με αποτέλεσμα την επικράτηση ενός προτύπου πλήρους εμπορευματοποίησης. Με τη σύγκλιση των τεχνολογιών της πληροφορίας, τον πολλαπλασιασμό των διαύλων επικοινωνίας και τη συναφή ανάπτυξη ομίλων πολυκλαδικής επικοινωνιακής δραστηριότητας (από τον κινηματογράφο και τη μουσική οπτικοακουστική βιομηχανία, μέχρι τα παγκόσμια δορυφορικά διαδίκτυα συγκέντρωσης και διάδοσης πληροφοριών), ολοένα και διευρύνεται ο θρίαμβος της αγοραίας οικονομίας επί του πεδίου της υποτιθέμενης ηλεκτρονικής δημοσιότητας.

Ο περιγραφόμενος θρίαμβος βρίσκει σήμερα το ιδεολογικό του αντίκρυσμα στην έννοια της απορρύθμισης. Μια γενικότερη ροπή προς την πρακτική των ιδιωτικοποιήσεων και της προώθησης των μηχανισμών της αγοράς, η οποία γιγαντώθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80, και τούτο προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι συσσωρευμένες διαχειριστικές, χρηματοδοτικές και αναπτυξιακές αδυναμίες του κράτους πρόνοιας των τριών προηγούμενων δεκαετιών. Ροπή ή τάση, η οποία ενδυνάμωσε με τη σειρά της μια βαθύτερη πολιτιστική στροφή

προς την κουλτούρα του καταναλωτισμού· το συνονθύλευμα δηλαδή εκείνων των αντιλήψεων και πρακτικών που ρίζωσαν στη «χρυσή» μεταπολεμική εποχή αποδυναμώνοντας τελικά το κράτος πρόνοιας και κλονίζοντας τη νομιμοποιητική βάση της κρατικής μονοπώλησης των δημοσίων υπηρεσιών. Όλες οι παραπάνω οικονομικές, πολιτισμικές και ιδεολογικές μεταβολές, σε συνδυασμό με τις ειδικές κάθε φορά συγκυρίες της εσωτερικής πολιτικής σκηνής, συνήργησαν προς την κατεύθυνση της «άγριας» απορρύθμισης, το κύμα της οποίας κατέκλυσε μεταξύ άλλων και το ραδιοτηλεοπτικό τοπίο στις χώρες της Δυτ. Ευρώπης, από το τέλος της δεκαετίας του '70 και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '90.

Το σύνθημα είχε ήδη δοθεί από την τηλεοπτική απορρύθμιση στις Η.Π.Α., η οποία συντελέστηκε διαμέσου της σταδιακής αποποίησης των σημαντικότερων ελεγκτικών αρμοδιοτήτων της FCC –κατάργηση ρυθμίσεων που αφορούσαν στο περιεχόμενο των προγραμμάτων, στη δυνατότητα πρόσβασης των πολιτικών απόψεων, στις διαδικασίες και τους όρους παροχής αδειών και στον έλεγχο της συγκέντρωσης ιδιοκτησίας στα MME. Η απορρύθμιση αποτέλεσε στο εξής το «διεθνή φάρο» των πολιτικών επιλογών στις αναπτυγμένες ή υπό ανάπτυξη δυτικές κοινωνίες, μεταξύ αυτών και στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Οι παραπάνω επιλογές προσδιορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό από μια παράδοση πολιτική σύγκλιση ανάμεσα στη φιλελεύθερη Δεξιά και τη ριζοσπαστική Αριστερά ως προς το ζήτημα του κρατικού μονοπωλίου. Η πρώτη επικαλέσθηκε την προστασία της αποδοτικότητας, της διαφοροποίησης και εν τέλει της ποιότητας του τηλεοπτικού προϊόντος από τη συγκέντρωση των μέσων στα χέρια της κρατικής γραφειοκρατίας. Η Αριστερά, αντίθετα, εκτιμώντας ότι ήδη η οικονομική και η πολιτική εξουσία είχαν καταστρέψει τις προϋποθέσεις για ισότιμη και ελεύθερη πρόσβαση του κοινού στη δημόσια σφαίρα, προέβαλε, εύλογα πάντως, την κοινωνική διάσταση των τεχνολογικών δυνατοτήτων και πρότεινε ην εξάλειψη του κρατικού μονοπωλίου. Και τούτο, προκειμένου να εξυπηρετηθεί ο ιδεαλιστικός στόχος μιας «κοινοτικής» ραδιοτηλεόρασης –αλλά και μιας «κοινοτικής» αξιοποίησης των νέων τεχνολογιών, ιδίως του διαδικτύου–, που θα καλύπτει τις πολιτικές και αισθητικές ανάγκες της κοινωνίας. Το παραπάνω αμάλγαμα πολιτικών προσανατολισμών και προγραμματικών στοχεύσεων επιβεβαιώθηκε σε ευρωπαϊκό επίπεδο από τη διφορούμενη πολιτική στάση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και έπειτα.

Στην παρούσα εργασία θα εξετάσουμε το ζήτημα της προπαγάνδας και τους νομικούς προβληματισμούς περί αυτής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ

Ένας ορισμός της προπαγάνδας θα μπορούσε να είναι: «*Η χρήση του δημόσιου λόγου που αποσκοπεί στη δημιουργία ηθικού πανικού*».¹ Ένας έτερος ορισμός που αποτελεί παράφραση του πασίγνωστου ορισμού του Clausewitz για τον πόλεμο – είναι: «*Η προπαγάνδα είναι η συνέχιση του πολιτικού λόγου με άλλα μέσα*» – όπου τα «*άλλα μέσα*», όπως και στην περίπτωση του πολέμου, είναι η συστηματική και οργανωμένη άσκηση βίας.² Η άσκηση βίας εν προκειμένω είναι η παραποίηση της αλήθειας – η προπαγάνδα βιάζει την αλήθεια. Ας πούμε ότι αυτοί οι δύο – συμπληρωματικοί – ορισμοί της προπαγάνδας συναποτελούν, άκρως επιγραμματικά, μια θεωρητική αφηρηρία για τις σκέψεις που θα διατυπώσω σε τούτο εδώ το κείμενο και που αφορούν κάποιες επικρατούσες χρήσεις του δημόσιου πολιτικού λόγου στη σύγχρονη Ελλάδα.

Ο πολιτικός λόγος στην Ελλάδα σήμερα τελεί υπό καθεστώς προπαγάνδας. Και αυτό οφείλεται στις συνθήκες μιας πρωτοφανούς για τα μεταδικτατορικά δεδομένα οξύτατης και βαθύτατης κοινωνικο-πολιτικής πόλωσης – η οποία, στη σφαίρα της επικοινωνίας και του λόγου, εκφράζεται ως «εμπόλεμη» κατάσταση: ως κατάσταση δηλαδή (σύμφωνα με το δεύτερο ορισμό) προπαγάνδας.

Αυτό το δεδομένο όμως επιτείνει ένα πρόβλημα που προκύπτει ούτως ή άλλως στην κριτική ανάλυση της προπαγάνδας: Το υποκείμενο της ανάλυσης βρίσκεται το ίδιο εκτός προπαγάνδας; Είναι ένα πρόβλημα που ενέχει και η κριτική ανάλυση της ιδεολογίας, αλλά που εδώ τίθεται με οξύτερο και σχεδόν ανεπίλυτο τρόπο. Στην περίπτωση της κριτικής της ιδεολογίας, υποθέτω πως οι περισσότεροι που την ασκούν θα παραδέχονταν ότι και οι ίδιοι ξεκινούν από μια ιδεολογική βάση, πιθανώς

¹ Κ. Δοξιάδης, *Η θεωρία των δύο άκρων ως ηθικός πανικός, Συνήγορος του Πολίτη, Ηθικοί Πανικοί, Εξουσία και Δικαιώματα, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2015, σελ. 243 επ.*

² Κ. Δοξιάδης, «Ο πολιτικός λόγος στη σύγχρονη Ελλάδα», *Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Δίκτυο Ανάλυσης Πολιτικού Λόγου (www.discourse-analysis.gr), Κείμενα Εργασίας, αρ. 1, Ιούνιος 2013.*

διαφορετική από αυτήν την οποία κρίνουν. Αν όμως δεχτούμε (πάλι σύμφωνα με το δεύτερο ορισμό) ότι η προπαγάνδα είναι μια άσκηση βίας του λόγου πάνω στα πράγματα, τότε η παραδοχή από την πλευρά του αναλυτή της προπαγάνδας ότι και ο ίδιος ασκεί προπαγάνδα θα κατέληγε σε αυτοαναίρεση.

Το πρόβλημα είναι άλυτο, ακριβώς επειδή η προπαγάνδα πάντοτε παραπέμπει σε συνθήκες πολέμου. Δύο αντίπαλα στρατόπεδα, δύο χώρες που βρίσκονται σε πόλεμο, δεν υπάρχει περίπτωση να συμφωνήσουν σε οτιδήποτε, πόσο μάλλον ως προς το ποιος λέει την αλήθεια και ποιος ασκεί βία επάνω της, δηλαδή ποιος την παραποιεί. Σε καιρό ειρήνης όμως, τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα, διότι, «καλώς εχόντων των πραγμάτων», μια ειρηνική κατάσταση προϋποθέτει σε μεγάλο βαθμό μια στοιχειώδη συμφωνία ως προς τους κανόνες που χωρίζουν το ψευδές απ' το αληθές. Η βίαιη παραποίηση της αλήθειας συνίσταται προφανώς και σε μια πασιφανή παραγνώριση των εν λόγω κανόνων.

Η ιδιαίτερα πολωμένη κοινωνικοπολιτική κατάσταση στην Ελλάδα σήμερα έχει οδηγήσει στην δημιουργία δύο (τουλάχιστον) διαφορετικών «καθεστώτων αλήθειας» – δηλαδή δύο διαφορετικών πλεγμάτων λόγου και εξουσίας που ορίζονται από αλλά και ορίζουν τους κανόνες σύμφωνα με τους οποίους κάτι γίνεται αποδεκτό ως αλήθεια³. Και αυτό είναι μία ακόμη διάσταση που διακρίνει την ιδεολογία από την προπαγάνδα. Ακόμη και όταν υπάρχει ιδεολογική διαφωνία, κάποια στοιχειώδης συμφωνία για ορισμένα θεμελιώδη ζητήματα υπάρχει. Για παράδειγμα, για το αν ανήκουν ή όχι στην ίδια κατηγορία πράξεων ένα μπινελίκι που εξαπολύεται δημόσια εναντίον κάποιου πολιτικού προσώπου και το και το μαχαίρωμα ενός πακιστανού μετανάστη. Όταν όμως η κατάσταση του δημόσιου λόγου κυριαρχείται από συνθήκες προπαγάνδας, κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Υπάρχουν δύο (τουλάχιστον) διαφορετικά και αντιμαχόμενα πλέγματα λόγου και εξουσίας που ορίζουν το καθένα τους δικούς του κανόνες για τη διάκριση αληθούς/ψευδούς, ακόμη και για τόσο θεμελιώδη ζητήματα. Αν θέλουμε λοιπόν να είμαστε ακριβοδίκαιοι, θα πρέπει να μιλάμε για καθεστώτα – και όχι καθεστώς – προπαγάνδας. Υπό την έννοια ότι, για το καθένα από τα δύο

³ Για την έννοια του «καθεστώτος αλήθειας», βλ. M. Foucault, *Power/Knowledge: Selected interviews and other writings 1972-1977*, trans. by C. Gordon, L. Marshall, J. Mepham, K. Soper, Brighton, Sussex: Harvester Press, 1980, σ. 131-133.

(έστω, για λόγους απλούστευσης) αυτά καθεστάτα αλήθειας, το άλλο καθεστώς είναι προπαγανδιστικό. Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι, τα δύο αυτά καθεστάτα αλήθειας ή/και προπαγάνδας στη σύγχρονη Ελλάδα είναι το μνημονιακό/νεοφιλελεύθερο και το αντιμνημονιακό/αριστερό. Δύο ζητήματα προκύπτουν εδώ, το ένα είναι καθαρά θεωρητικό, το άλλο ας το πούμε «δεοντολογικό».

Το θεωρητικό ζήτημα έχει να κάνει με τη σχέση προπαγάνδας και αλήθειας. Η σχέση της μεν με την δε δεν είναι σχέση άρνησης ή απλής λογικής αντίθεσης ή αντίφασης, αλλά σχέση σύνθετης αντιπαράθεσης. Όταν λέμε ότι ο προπαγανδιστικός λόγος ασκεί βία επί της αλήθειας, δεν εννοούμε ότι απλώς την αποκρύπτει ούτε ότι λέει το ακριβώς αντίθετό της. Το σκέτο ψεύδος δεν είναι προπαγάνδα. Η προπαγάνδα ασκεί βία επάνω στα πράγματα υπό την έννοια ότι τα μεταλλάσσει δημιουργικά. Κάθε καθεστώς αλήθειας ή/και προπαγάνδας λοιπόν δεν λέει απλώς το αντίθετο απ' ό,τι λέει το άλλο, αλλά δημιουργεί ή παράγει τη δική του πραγματικότητα που έρχεται σε σύγκρουση με την πραγματικότητα που παράγει το αντίπαλο καθεστώς.

Το ερώτημα αν με αυτή τη θεωρητική προσέγγιση οδηγούμαστε σε ακραίο σχετικισμό μας οδηγεί απ' ευθείας στο δεύτερο ζήτημα, στο «δεοντολογικό». Το ότι για το καθένα από τα δύο αντίπαλα καθεστάτα το άλλο είναι προπαγανδιστικό δεν σημαίνει πως οι λόγοι και των δύο καθεστώτων είναι το ίδιο προπαγανδιστικοί ή αληθείς. Μπορεί και να σήμαινε κάτι τέτοιο, μόνον εάν δεχόμασταν ότι για κάποιον που αναλύει τον έναν ή τον άλλο λόγο θα μπορούσε να υπάρχει μια θέση εκτός και των δύο καθεστώτων αλήθειας ή/και προπαγάνδας – και εκτός οποιουδήποτε άλλου τέτοιου καθεστώτος. Σε μια τέτοια περίπτωση, αν ο εκτός οποιουδήποτε καθεστώτος αναλυτής ήταν ορθολογιστής, θα πρέσβευε ότι η αλήθεια ακολουθεί κανόνες που δεν ανήκουν σε κανένα καθεστώς και θα έκρινε τον λόγο εκάστου καθεστώτος ως αληθή ή ψευδή ή προπαγανδιστικό επί τη βάση αυτών των κανόνων. Ή αλλιώς, αν ήταν σχετικιστής, θα αρνιόταν και για τον εαυτό του την αξίωση κριτηρίων αλήθειας και κατά συνέπεια θα απαξίωνε τη διάκριση της αλήθειας τόσο από το σκέτο ψεύδος όσο και από την προπαγάνδα.

Αποψη αυτού του κειμένου και του γράφοντος όμως είναι ότι, για το υποκείμενο της ανάλυσης, τέτοια θέση εκτός κάποιου καθεστώτος αλήθειας ή/και προπαγάνδας δεν

υπάρχει. Η αλήθεια παράγεται πάντοτε μέσα σε ένα καθεστώς – και προφανώς, ανάλογα με το επίπεδο αλήθειας στο οποίο αναφερόμαστε, διαφέρει και ο εντοπισμός του εκάστοτε καθεστώτος. Αν π.χ. πρόκειται για την αλήθεια της (τυπικής) λογικής, το καθεστώς αλήθειας είναι εκείνο που ιδρύθηκε με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και που εξακολουθεί – στο δικό του επίπεδο – να υπάρχει και να επικρατεί και στις μέρες μας.

Ας θυμηθούμε τώρα και τον πρώτο ορισμό της προπαγάνδας: η προπαγάνδα ως σκόπιμη πρόκληση ηθικού πανικού διά μέσου του δημόσιου λόγου. Σε κάποιο φύλλο της Εφημερίδας των Συντακτών του περασμένου Δεκεμβρίου (Σάββατο 7 Δεκεμβρίου 2013), υπήρχε συνέντευξη του γνωστού ηθοποιού και μέλους της ΔΗΜΑΡ Γιάννη Μπέζου, με τίτλο (που φιγουράριζε και στο και στο πρωτοσέλιδο): «Γιάννης Μπέζος: Αν ο σοσιαλισμός λέει «κάψε τη μισή Αθήνα», να μου λείπει». Είναι γνωστό πως η εν λόγω εφημερίδα είναι φίλα προσκείμενη στην Αριστερά και στο ΣΥΡΙΖΑ. Ακόμη, το πιο πιθανό είναι πως δεν επέλεξε ο ίδιος ο Μπέζος τον τίτλο της συνέντευξης, απλώς όντως υπάρχει αυτή η διατύπωση στα λεγόμενά του. Και, τέλος, μπορούμε να δεχτούμε πως δεν είναι, συνειδητά τουλάχιστον, στόχος του κ. Μπέζου να προξενήσει ηθικό πανικό. Παρ' όλα αυτά, ή μάλλον δεδομένων ακριβώς όλων αυτών, τούτη η διατύπωση και ο τρόπος προβολής της αποτελούν ένδειξη πως η περίφημη θεωρία των δύο άκρων και οι συνέπειές της τείνουν να προσλάβουν τις διαστάσεις ηθικού πανικού. Όποιοι έστω απλώς ανέχονται ή «φλερτάρουν» με τη σκέψη ότι ριζοσπαστική Αριστερά και ακραία πολιτική βία περίπου ταυτίζονται, ή έστω αποτελούν «συγκοινωνούντα δοχεία», συχνά καταλήγουν να εκφέρουν – ή να αποδέχονται ως λογικές ή συζητήσιμες – διατυπώσεις που σε άλλες εποχές θα εθεωρούντο κραυγαλέα παράλογες.

Έστω και αν η προπαγάνδα παραπέμπει σε εμπόλεμες καταστάσεις, στην περίπτωση της Ελλάδας ο «πόλεμος», προς το παρόν τουλάχιστον, περιορίζεται στη σφαίρα του λόγου. Αυτό σημαίνει ότι, ναι μεν έχουμε δύο διαφορετικά καθεστώτα αλήθειας, αλλά τα δύο αυτά καθεστώτα, αν και αντιμαχόμενα, μιλάνε μεταξύ τους. Αυτό όμως δεν αμβλύνει απαραίτητα την ένταση ή την έκταση της προπαγάνδας. Αντιθέτως, η «ειρηνική συνύπαρξη» των δύο καθεστώτων, μέσα σε μια κοινωνία που δεν βρίσκεται (ακόμη) σε συνθήκες ανοιχτού εμφυλίου πολέμου, συνεπάγεται ότι η προπαγάνδα επεκτείνεται και στον ίδιο τον δημόσιο διάλογο των αντιμαχόμενων πλευρών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ Ο ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΑΥΤΗΣ

2.1 Η ελευθερία του λόγου ως πολιτικό και ως ατομικό δικαίωμα

Η ελευθερία του λόγου είναι προεχόντως ένα «κλασικό» ατομικό δικαίωμα της πρώτης γενιάς του επαναστατικού συνταγματισμού, το οποίο αποτελεί τη Λυδία λίθο του πολιτικού φιλελευθερισμού. Ίσως περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο θεμελιώδες δικαίωμα αποτυπώνει την παραπληρωματική λειτουργία των δικαιωμάτων (εν προκειμένω των ατομικών και των πολιτικών) σε μία σύνθετη και στον πυρήνα της αδιαίρετη θεμελιώδη κατηγορία προσωπικής ελευθερίας και ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Αλλά η θέση της ελευθερίας του λόγου στην ελληνική συνταγματική και δημοκρατική παράδοση συνοψίζει τις αντιθέσεις και τις αντιφάσεις της ιστορικής μας πορείας, οι οποίες δυστυχώς διαιωνίζονται, όπως θα φανεί στη συνέχεια, παρά τα αδιαμφισβήτητα επιτεύγματα της Μεταπολίτευσης προς την κατεύθυνση της στερέωσης και της εμβάθυνσης της πολιτικής δημοκρατίας στη χώρα μας. Στον πυρήνα του προβλήματος βρίσκεται η σύγχυση, θα λέγαμε, μεταξύ αφενός της ελευθερίας του λόγου ως συστατικού της πολιτικής συμμετοχής, ιδίως μέσα από την δράση πολιτικών κομμάτων για τη διεκδίκηση, ανάληψη και άσκηση της εξουσίας, και αφετέρου της ελευθερίας του λόγου ως ατομικού δικαιώματος, το οποίο προστατεύει κατ' εξοχήν τον πολιτικό λόγο και ευρύτερα την πολιτική έκφραση των ατόμων απέναντι στο κράτος. Η σύγχυση αυτή χαρακτηρίζεται από το ότι η ελευθερία του λόγου ως πολιτικό δικαίωμα τείνει να απορροφήσει, ή έστω να επισκιάσει, την ελευθερία του λόγου ως ατομικό δικαίωμα. Στην Ελλάδα, η ισότητα έχει ιστορικά μεγαλύτερο βάρος από την ελευθερία και η θεσμική ταυτότητα της χώρας μας ορίζεται από τις εκλογές και τη λαϊκή κυριαρχία, όχι από την ισχυρή παράδοση ελευθερίας της έκφρασης⁴ και προστασίας του ατόμου⁵.

⁴ Βλ. Ν. Αλιβιζάτου, Το Σύνταγμα και οι εχθροί του, Πόλις, Αθήνα 2011, σελ. 669-670 και 659 κ.ε.

⁵ Γ. Τασόπουλου, Από την οικονομική κρίση στην κρίση του κοινοβουλευτισμού; Η ατελής κοινωνική ολοκλήρωση και η αχρείαστη συνταγματική αναθεώρηση, σε Πρακτικά Συνεδρίου Κοινωνική και Πολιτική Εκπροσώπηση, Ίδρυμα της Βουλής, Αθήνα 2018, σελ. 151, 153.

Όσο και αν φαίνεται εκ πρώτης όψεως αντιφατικό, η εν λόγω σύγκυση οδηγεί και στο εκ διαμέτρου αντίθετο αποτέλεσμα: τον ακραίο διαχωρισμό, στο πεδίο των διαφορών ιδιωτικού δικαίου, του πολιτικού δικαιώματος, το οποίο επιδιώκει την πολιτική εξουσία, από το ατομικό δικαίωμα, το οποίο συνδέεται με την κριτική στην εξουσία, ακόμη και όταν οι ιδιωτικές διαφορές αφορούν εν ενεργεία πολιτικούς. Ο συνδυασμός ακραίας σύγκυσης και ακραίου διαχωρισμού δεν αποτελεί παραδοξολογία. Στην πραγματικότητα πρόκειται για αντισυμμετρικές θέσεις. Τόσο η μια όσο και η άλλη εξηγούνται από την υποβάθμιση της ελευθερίας του λόγου ως ατομικής ελευθερίας, ατομικού δικαιώματος. Το ατομικό δικαίωμα, ως έννομη προστασία ενός ατομικού συμφέροντος με κρίσιμες πολιτικές όψεις, είναι η γέφυρα που συνενώνει το συνταγματικό με το ιδιωτικό δίκαιο, μέσα από την επιρροή του ατομικού δικαιώματος στις ιδιωτικές σχέσεις, σύμφωνα με το άρθρο 25 παρ. 1 Σ.. Η ακραία σύγκυση, με τη μορφή της απορρόφησης της ατομικής ελευθερίας από την πολιτική συμμετοχή, οδηγεί και στον ακραίο διαχωρισμό τους, όταν λείπει το ατομικό δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης για να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ της πολιτικής κριτικής και της προστασίας της τιμής από το ιδιωτικό δίκαιο.

Η σύγκυση μεταξύ πολιτικού δικαιώματος, το οποίο αποβλέπει στην άσκηση της εξουσίας, και ατομικού δικαιώματος, το οποίο θέτει στο κέντρο της προστασίας του τον επικριτικό πολιτικό λόγο, είναι πολύ εύκολο να λάβει χώρα και είναι ευεξήγητη: Πρώτα-πρώτα υπάρχει οργανική σχέση μεταξύ πολιτικού δικαιώματος και ατομικής ελευθερίας του πολιτικού λόγου. Η σχέση αυτή δεν είναι μόνο αντικειμενική, λόγω της ταυτότητας του αντικειμένου που είναι υπό ευρεία έννοια «η πολιτική», αλλά και λειτουργική, καθόσον χωρίς ελευθερία της έκφρασης δεν μπορεί να υπάρξει ούτε ελεύθερος πολιτικός ανταγωνισμός, ούτε κριτική, ούτε πολυφωνία και εντέλει ελεύθερες εκλογές. Με βάση τη λειτουργική αυτή συνάφεια, γίνεται κατανοητή η οργανική διασύνδεση της ατομικής με την πολιτική ελευθερία στο πλαίσιο του πολιτικού φιλελευθερισμού, ο οποίος αποτελεί σύνθεση, ενότητα, της πολιτικής συμμετοχής με την ατομική ελευθερία του λόγου και την κριτική προς την εξουσία. Κατ' επέκταση, διαμορφώνονται αντίστοιχα οι κανονιστικές όψεις της συνταγματικής προστασίας της ελευθερίας του λόγου, οι οποίες αναλύονται: α) στην εγγυητική, συνοψίζεται δε στο ρητό ότι η ελευθερία που αξίζει είναι η ελευθερία των διαφωνούντων, β) στη διαβουλευτική, στον πυρήνα της οποίας είναι η ελεύθερη σύγκρουση, η πάλη των ιδεών και η ανεμπόδιστη συζήτηση για θέματα

ευρύτερου κοινωνικοπολιτικού ενδιαφέροντος, χωρίς προληπτική λογοκρισία ή άλλους κατασταλτικούς περιορισμούς, παρά μόνον τους απολύτως αναγκαίους, οι οποίο επιβάλλονται από πρόδηλα υπέρτατο δημόσιο συμφέρον, απειλούμενο άμεσα με προσβολή του από την άσκηση της ελευθερίας της έκφρασης, και γ) στη συμμετοχική, η οποία καταλαμβάνει προεχόντως τη συλλογική διάσταση της ελευθερίας της έκφρασης, δηλαδή την πολυφωνία ως συστατικό του πολυκομματισμού, σε συνδυασμό με τα δικαιώματα του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι.

Για να αποτραπεί η σύγχυση της ελευθερίας της έκφρασης ως ατομικού και πολιτικού δικαιώματος, θα έπρεπε οι τρεις όψεις-λειτουργίες της να ήταν σαφώς διακριτές ως φορτισμένοι πόλοι του συστήματος της ελευθερίας της έκφρασης: εγγυητική, διαβουλευτική και συμμετοχική κανονιστική συνιστώσα.

Αλλά, πάρα την επικάλυψη και την παραπληρωματικότητα της πολιτικής και της ατομικής φύσης της ελευθερίας της έκφρασης, οι διαφορές τους παραμένουν μεγάλες και ουσιώδεις. Αρκούν τα ακόλουθα: Το πολιτικό δικαίωμα έχει και μία ανεξάρτητη, αλλά όχι αδιάφορη ή ασήμαντη, λειτουργική διάσταση, η οποία αποτυπώνεται κατεξοχήν στον προβληματισμό αναφορικά με την νομική φύση της ψήφου, ως δημόσιας υποχρέωσης. Αντίθετα το ατομικό δικαίωμα στερείται αυτού του λειτουργισμού και προέχει η προστατευτική και αμυντική του λειτουργία. Επίσης, στο ζήτημα της ελευθερίας του τύπου, η λειτουργική διάσταση ορθώς δεν πρέπει να συνδέεται ούτε με τη θεσμική εγγύηση της ελευθερίας του τύπου ούτε με κάποια εσφαλμένη (και ανύπαρκτη) λειτουργική δέσμευση του τύπου⁶. Γιατί, αν γινόταν δεκτή αυτή η λειτουργική δέσμευση της ελευθερίας του τύπου, τότε θα ήταν αναπόφευκτος και ο αντίστοιχος περιορισμός του δικαιώματος στο κρίσιμο στοιχείο του που αφορά τους σκοπούς για τους οποίους ασκείται το δικαίωμα της ελευθερίας του τύπου, ενώ στην πραγματικότητα οι σκοποί αυτοί είναι πολυσχιδείς και ετερόκλητοι: πληροφόρηση, οικονομική ελευθερία, προβολή απόψεων, κριτική κ.λπ. Οι σκοποί ορίζονται σύμφωνα με την ελεύθερη επιλογή του εκδότη και του

⁶ Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα Α', Β' έκδ., Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2005, σελ. 550, 552, 557.

δημοσιογράφου, αν και αναμφίβολα η εγγυητική λειτουργία⁷, που συνδέεται με την άσκηση κριτικής προς την εξουσία απολαμβάνει ιδιαίτερη συνταγματική προστασία.

Ομοίως, διαφέρει το πολιτικό από το ατομικό δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης και σε σχέση με τη θέση του κράτους το οποίο, αναφορικά με την πολιτική διαδικασία, πρέπει να προστατεύει τον πλουραλισμό, έτσι ώστε να διασφαλίζεται η ελεύθερη και ανόθευτη έκφραση της λαϊκής θέλησης, ενώ με βάση την ελευθερία της έκφρασης ως ατομικό δικαίωμα, οφείλει να επιδεικνύει ουδετερότητα απέναντι στις ουσιαστικές απόψεις που διατυπώνονται. Είναι φανερό ότι το ατομικό δικαίωμα αποβλέπει στην προστασία του ατόμου, ενώ το πολιτικό δικαίωμα στην δημοκρατική νομιμοποίηση, οργάνωση και άσκηση της εξουσίας. Αυτό τελικά δείχνει και την κύρια αδυναμία, το μεγαλύτερο πρόβλημα, στη σύγκυση του ατομικού με το πολιτικό δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης: Ενώ προεκλογικά, είναι φαινομενικά ανώδυνη η σύγκυση του ατομικού με το πολιτικό δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης, μετεκλογικά, αυτή η σύγκυση μπορεί να γίνει ιδιαίτερα προβληματική, εφόσον δεν λαμβάνεται υπόψη η ποιοτική μετάλλαξη που υφίσταται ο νικητής των εκλογών, ο οποίος μετατρέπεται σε φορέα εξουσίας, έτσι ώστε η ιδιότητα αυτή να τον μεταβάλλει κατ' αρχήν από υποκείμενο του δικαιώματος της ελευθερίας του λόγου, σε αποδέκτη της επιβαλλόμενης από το Σύνταγμα προστασίας του ατόμου.

2.2. Το αυξανόμενο έλλειμα της ελευθερίας του λόγου στην Ελλάδα

Η σχετικά πρόσφατη απόφαση 4/2016 του Πρωτ. Πειθαρχικού Συμβουλίου της ΕΣΗΕΑ που οδήγησε στον πειθαρχικό έλεγχο και την επιβολή προσωρινών ποινών διαγραφής σε τρεις δημοσιογράφους⁸ του ραδιοτηλεοπτικού σταθμού ΣΚΑΙ έρχεται να προστεθεί στις ανησυχητικές και αυξανόμενες περιπτώσεις περιστολής της ελευθερίας του λόγου στην ελληνική έννομη τάξη οι οποίες παρατηρούνται το τελευταίο διάστημα. Η αντίθετη προς τα άρθρα 15 και 101Α Σ αφαίρεση των αρμοδιοτήτων του ΕΣΡ περί αδειοδότησης των τηλεοπτικών σταθμών και τη συνακόλουθη μεταβίβαση της σχετικής νομοθετικής αρμοδιότητας στη Βουλή, η

⁷ Γ. Τασόπουλου, Η εγγυητική λειτουργία της ελευθερίας της γνώμης και η προστασία του κύρους της αρχής από την περιϋβριση, σε Χαμόσουνο Αριστόβουλου Μάνεση ΙΙ, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1998, σελ. 493.

⁸ Οι δημοσιογράφοι Νίκος Κονιτόπουλος, Άρης Πορτοσάλτε και Σταμάτης Μαλέλης κρίθηκαν ως πειθαρχικά ελεγκτέοι, ενώ απαλλάχθηκε λόγω αμφιβολιών ο δημοσιογράφος Δημήτρης Οικονόμου. Ο πειθαρχικός έλεγχος του πρώτου και τρίτου έλαβε χώρα με τις ιδιότητες του αρχισυντάκτη και διευθυντή ειδήσεων αντίστοιχα και όχι για προσωπικές τους δηλώσεις, ενώ του δεύτερου και τέταρτου για σχόλια και παρατηρήσεις τους σε δημοσιογραφικές εκπομπές.

πρόσφατη υποβολή μήνυσης από την εν ενεργεία Πρόεδρο του Αρείου Πάγου κατά καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου του ΕΚΠΑ για την άσκηση σε αυτήν κριτικής στο διαδίκτυο σχετικά με τον τρόπο άσκησης των καθηκόντων της, η δικαστική καταδίκη της Athens Review of Books για την άσκηση κριτικής σε εν ενεργεία Υπουργό (Εφετείο Αθηνών, 4035/2015)⁹, η διενέργεια Ένορκης Διοικητικής Εξέτασης κατά της Μονάδας Ερευνών Αγοράς και Κοινής Γνώμης του Πανεπιστημίου Μακεδονίας¹⁰, αλλά και η δίκη του ιστορικού Ρίχτερ¹¹ συνιστούν συμπτώματα υποχώρησης της προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης, του λόγου αλλά και της επιστημονικής ελευθερίας τα οποία θέτουν την Ελλάδα κάτω από το minimum προστασίας που διασφαλίζει για τα δικαιώματα αυτά το Συμβούλιο της Ευρώπης και η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ). Τη θέτουν δηλαδή εκτός ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού στο ζήτημα της προστασίας της ελευθερίας του λόγου. Κοινό χαρακτηριστικό των πιο πάνω υποθέσεων, με την εξαίρεση της δίκης του ιστορικού Ρίχτερ, είναι τα εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα ανοχής στην κριτική των δημοσίων και πολιτικών προσώπων και του κριτικού διαλόγου εντός της δημόσιας σφαίρας¹², σε αντίθεση με τα υψηλά standard προστασίας της

⁹ Βλ. Χ. Μ. Ακριβοπούλου, Η κριτική δημοσίων προσώπων ως εγγύηση της δημοκρατικής αποστολής του τύπου: Η απόφαση 4034/2015 (Εφετείο Αθηνών) και η ανάγκη προσαρμογής της εθνικής νομολογίας στην ευρωπαϊκή προστασία ελευθερίας του τύπου (άρθρο 10 ΕΣΔΑ), ΔιΜΕΕ, τ. 4/2015, σ. 1 - 11.

¹⁰ Η ΕΔΕ αφορούσε δημόσιες καταγγελίες του αρχηγού των ΑΝΕΛ για «σκοπίμες» δημοσκοπήσεις προερχόμενες από τη Μονάδα Ερευνών Αγοράς και Κοινής Γνώμης του Πανεπιστημίου Μακεδονίας. Οι δημοσκοπήσεις αυτές έφεραν το ανωτέρω κόμμα μεταξύ των μη εισερχομένων στη Βουλή πριν τις εκλογές της 20 Σεπτεμβρίου 2015 και δημοσιοποιήθηκαν στο δελτίο ειδήσεων του τηλεοπτικού σταθμού ΣΚΑΙ. Το πόρισμα της ΕΔΕ υπήρξε πλήρως «αθωωτικό» για την αξιοπιστία των σχετικών δημοσκοπήσεων. Βλ. Ν. Ηλιάδη, Άνθρακες οι καταγγελίες Καμμένου για τις δημοσκοπήσεις του ΠΑΜΑΚ, Μακεδονία της Κυριακής, 3.4.2016, όπου και παρατίθεται όλο το κείμενο του πορίσματος της ΕΔΕ.

¹¹ Ο ιστορικός Χάιντς Ρίχτερ είχε παραπεμφθεί με το άρθρο 2 του αντιρατσιστικού ν. 4284/2014 του Μονομελούς Πλημμελειοδικείου Ρεθύμνου για το περιεχόμενο του βιβλίου του σχετικά με τη Μάχη της Κρήτης (Heinz Richter, Η μάχη της Κρήτης, Γκοβόστης, 2011).

¹² Κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ, ο κριτικός ρόλος του τύπου είναι αυτός του «public watchdog», βλ. Sunday Times κατά Ηνωμένου Βασιλείου, 26.4.2016. Στο πλαίσιο αυτό, βλ. Χ. Βρεττού, Η αιχμηρή κριτική ως συνταγματικό δικαίωμα, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2014, σ. 92 - 95. Επίσης, Χ. Μ. Ακριβοπούλου, Ελευθερία του τύπου και ανοχή των δημοσίων προσώπων στην κριτική, ΔιΜΕΕ, τ. 4/2015, σελ. 16-19.

ελευθερίας του λόγου σε αυτές τις περιπτώσεις, όπως αυτά έχουν τεθεί ιδίως από τη νομολογία του ΕΔΔΑ στο πλαίσιο της ερμηνείας του άρθρου 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)¹³.

Η οικονομική κρίση των τελευταίων ετών στη χώρα μας είχε πολλές παράπλευρες επιπτώσεις τόσο κοινωνικές όσο και πολιτικές. Η σταδιακή υποχώρηση της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων και των ασκούμενων τις προηγούμενες δεκαετίες κοινωνικών πολιτικών στους τομείς της υγείας, της ασφάλισης και της εκπαίδευσης είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή διάσπαση της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης. Πρόκειται για ένα φαινόμενο το οποίο προκαλείται από τη σπανιότητα των πόρων και έχει ως κύριο αποτέλεσμα του τη σύγκρουση μεταξύ κοινωνικών ομάδων που ανταγωνίζονται για την προτεραιότητά τους στη λήψη των κοινωνικών παροχών που είναι πλέον περιορισμένη¹⁴. Η έλλειψη κοινωνικής συνοχής παράγει κοινωνική διαίρεση και πόλωση προς τα άκρα αριστερά ή δεξιά, απότοκο της οποίας είναι και η προϊούσα σύγκρουση μεταξύ των επιμέρους κοινωνικών ομάδων στο πεδίο και των ατομικών ελευθεριών. Στην Ελλάδα μια από τις επιπτώσεις της διάσπασης της κοινωνικής συνοχής και της κοινωνικής πόλωσης είναι και η υποβάθμιση της προστασίας της ελευθερίας του λόγου στη διάρκεια της κρίσης, η οποία υποκαθίσταται από άλλα μέσα διαχείρισης των κοινωνικών συγκρούσεων, λιγότερο ήπια, όπως ο μισαλλόδοξος λόγος και οι αυξανόμενες πρακτικές βίας στον δημόσιο χώρο.

Περαιτέρω, η υποβάθμιση της ελευθερίας του λόγου στη χώρα μας κατά τη διάρκεια της κρίσης συνδέεται άμεσα και με τη σύγκρουση μεταξύ μνημονιακού και αντιμνημονιακού λόγου και στην πλειοψηφική επικράτηση του τελευταίου. Γύρω από τη διάκριση και διαιρετική τομή αυτή αναπτύχθηκε ένα φαινόμενο «τυραννίας της πλειοψηφίας»¹⁵ με ιδιαίτερες επιπτώσεις ως προς την προστασία της ελευθερίας του

¹³ Βλ. ΕΔΔΑ, Schwabe κατά Αυστρίας, 28.8.1992, § 42, Dalban κατά Ρουμανίας, 28.9.1999, § 38, Tammer κατά Εσθονίας, 6.2.2001, § 32 - 34, όπου το Δικαστήριο του Στρασβούργου δέχεται ότι οι δημοσιογραφικές αξιολογικές κρίσεις σε αντίθεση με τη μετάδοση ή διάδοση γεγονότων και ειδήσεων εμπίπτουν σε έναν πιο χαλαρό έλεγχο και αναφορικά με την αλήθεια τους, αλλά και με τον βαθμό υποκειμενισμού ή κρίσης που εμπεριέχουν.

¹⁴ Βλ. στη θέση αυτή, S. A. Barber, *Welfare and the Constitution*, Princeton University Press, 2003, σ. 9- 10.

¹⁵ Βλ. την κλασική θέση του Alexis de Tocqueville, *Η δημοκρατία στην Αμερική* (μετ. Μπάμπης Λυκούδης), Γκοβόστης, Αθήνα 2008, σ. 92 - 95.

λόγου όσων υπερασπίζονταν την αναγκαιότητα εισαγωγής μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα, παραμονής της στην Ευρωζώνη και στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η «τυραννία» αυτή είχε ως συνέπεια η οποιαδήποτε υπεράσπιση της Ευρωπαϊκής πορείας της χώρας να περιθωριοποιείται ως «αντιπατριωτική» ρητορική. Η διαιρετική αυτή τομή μεταξύ μνημονιακού και αντιμνημονιακού λόγου κατέστη ιδιαίτερα εμφανής κατά τη διάρκεια του δημοψηφίσματος της 5ης Ιουλίου 2015. Πράγματι, τα δημοψηφίσματα ως δημοκρατική διαδικασία χαρακτηρίζονται από «διαιρετικότητα», αφού ουσιαστικά καθοδηγούν το εκλογικό σώμα στη λήψη πολιτικών αποφάσεων στη βάση ενός «Ναι» ή «Όχι» και για τον λόγο αυτό παράγουν έντονα πλειοψηφικά αποτελέσματα ενισχύοντας τις κοινωνικές διαιρέσεις. Περαιτέρω, στην περίπτωση του δημοψηφίσματος της 5ης Ιουλίου 2015, η «διαιρετικότητα» αυτή ενισχύθηκε και από το μνημονιακό και αντιμνημονιακό ερώτημα, το οποίο τέθηκε στο δημοψήφισμα, αφού το θέμα της δημοψηφισματικής διαδικασίας αφορούσε το προτεινόμενο από τους τρεις θεσμούς, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Ευρωπαϊκή Επιτροπή και Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα σχέδιο συμφωνίας, αναφορικά με τη λήψη αναγκαιών μεταρρυθμίσεων και τη βιωσιμότητα του ελληνικού χρέους¹⁶.

Στο πλαίσιο αυτό, το σύντομο σχόλιο που ακολουθεί, επιχειρεί να εξετάσει με αφορμή την πρόσφατη απόφαση 4/2016 του Πρωτ. Πειθαρχικού Συμβουλίου της ΕΣΗΕΑ τη σταδιακή υποβάθμιση της ελευθερίας του λόγου στην Ελλάδα και να αναλύσει τις συνέπειές της για τη δημοκρατική λειτουργία των θεσμών και τον έλεγχο των δημοσίων προσώπων στην Ελλάδα. Επιπλέον, θα αναλυθεί η σημασία της ελεύθερης δημοσιογραφικής έκφρασης και της πληροφόρησης του κοινού για τη βελτιστοποίηση της αποτελεσματικής δημοκρατικής λειτουργίας των δημοψηφισμάτων με βάση και τα standards που η Επιτροπή της Βενετίας του Συμβουλίου της Ευρώπης έχει θέσει¹⁷. Αντίστοιχα θα εξεταστούν στο πλαίσιο των

¹⁶ Το ερώτημα είχε διατυπωθεί ως ακολούθως: «Πρέπει να γίνει αποδεκτό το σχέδιο της συμφωνίας, το οποίο κατέθεσαν η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο στο Eurogroup της 25.6.2015 και αποτελείται από δύο μέρη τα οποία συνιστούν την ενιαία πρότασή τους; Το πρώτο έγγραφο τιτλοφορείται «Reforms for the completion of the current Program and beyond» («Μεταρρυθμίσεις για την ολοκλήρωση του τρέχοντος προγράμματος και πέραν αυτού») και το δεύτερο «Preliminary Debt Sustainability Analysis» («Προκαταρκτική ανάλυση βιωσιμότητας χρέους»).

¹⁷ Βλ. Χ. Μ. Ακριβοπούλου/Ν. Γαρυπίδη, Επανεξετάζοντας την αμεσότητα του δημοψηφίσματος στη θεωρία και την πράξη, ΤοΣ, τ. 2/2012, σ. 657 - 718.

συμπερασμάτων οι επιπτώσεις που είναι δυνατόν να επιφέρει η απομείωση της κριτικής λειτουργίας του τύπου και της δημοσιογραφικής έκφρασης για τον έλεγχο και τη λογοδοσία των δημόσιων και πολιτικών προσώπων. Αυτό που κυρίως θα αναλυθεί στο σημείο αυτό είναι το chilling effect που είναι δυνατόν να παράγουν τέτοιου είδους διαδικασίες στην απρόσκοπτη άσκηση της δημοκρατικής λειτουργίας του τύπου και της δημοσιογραφίας.

2.3. Τα επιχειρήματα της απόφασης 4/2016 του Πρωτ. Πειθαρχικού Συμβουλίου της ΕΣΗΕΑ

Με την απόφασή του υπ' αριθ. 4/2016, το Πρωτοβάθμιο Πειθαρχικό Συμβούλιο της ΕΣΗΕΑ έκρινε ως πειθαρχικά ελεγκτέους τρεις δημοσιογράφους εργαζόμενους στον τηλεοπτικό σταθμό ΣΚΑΙ για παραβίαση του Κώδικα Δεοντολογίας, επιβάλλοντας ποινές διαγραφής έξι μηνών, ενός έτους και δεκαοχτώ μηνών αντίστοιχα. Ειδικότερα, σύμφωνα με την απόφασή του το Πρωτοβάθμιο Πειθαρχικό Συμβούλιο της ΕΣΗΕΑ κίνησε τη διαδικασία πειθαρχικής δίωξης τεσσάρων συνολικά δημοσιογράφων, εργαζομένων στον τηλεοπτικό σταθμό ΣΚΑΙ, εκ των οποίων ο ένας απαλλάχθηκε, στη βάση των ακόλουθων λόγων: α. της ανακοίνωσης 252/3.7.2015 του Εποπτικού Οργάνου Δεοντολογίας της ΕΣΗΕΑ που καλούσε για αντικειμενικότητα και αποφυγή διχαστικής ατμόσφαιρας, ενώ έκανε μια γενικόλογη αναφορά σε παραβατικές συμπεριφορές δημοσιογράφων, αναφέροντας ότι: «Δυστυχώς, ορισμένοι συνάδελφοι κυρίως σε τηλεοπτικά μέσα, αντί να ακολουθούν με την επιβαλλόμενη αυστηρότητα τους κανόνες δεοντολογίας, εκτρέπονται σε παραβατικές συμπεριφορές, υποκαθιστώντας το δημοσιογραφικό λειτούργημα με απροκάλυπτη προπαγάνδα», β. καταγγελιών πολιτών που διαβιβάστηκαν από το Διοικητικό Συμβούλιο της ΕΣΗΕΑ προς το Πρωτοβάθμιο Πειθαρχικό Συμβούλιο, καθώς και αποσπάσματα τηλεοπτικών και ραδιοφωνικών εκπομπών, γ. του άρθρου 1 παρ. 1 του Κώδικα Αρχών Δημοσιογραφικής Δεοντολογίας της ΕΣΗΕΑ (1998), όπου, μεταξύ άλλων, τονίζεται ότι «η πληροφόρηση είναι κοινωνικό αγαθό και όχι εμπόρευμα ή μέσο προπαγάνδας», και του εδαφίου δ' του ίδιου άρθρου που υπογραμμίζει ότι ο δημοσιογράφος οφείλει «να μεταδίδει την πληροφορία και την είδηση ανεπηρέαστα από τις προσωπικές πολιτικές, κοινωνικές, θρησκευτικές, φυλετικές και πολιτισμικές απόψεις ή πεποιθήσεις του», καθώς και του άρθρου 7, παρ. 1, εδαφίου α' του Καταστατικού της ΕΣΗΕΑ στο οποίο

υπογραμμίζεται ότι τα μέλη της οφείλουν «να ασκούν τη δημοσιογραφία ευσυνείδητα και με καλή πίστη, να τηρούν την επαγγελματική αλληλεγγύη και να δείχνουν διαγωγή, συμπεριφορά και ήθος ανάλογες με το λειτούργημα που ασκούν».

Θα πρέπει να υπογραμμιστεί στο σημείο αυτό ότι ειδικότερα η δημοσιογραφική «αμεροληψία» στην οποία παραπέμπουν οι υποχρεώσεις που τίθενται στο άρθρο 1 παρ. εδ. δ' του Κώδικα Αρχών Δημοσιογραφικής Δεοντολογίας της ΕΣΗΕΑ αναφέρεται στην υποχρέωσή του να ασκεί το επάγγελμά του χωρίς προκαταλήψεις, χωρίς, όμως, να περιορίζουν τη δυνατότητα άσκησης εκ μέρους του κριτικής ή έκφρασης προσωπικών κρίσεων και αξιολογήσεων. Ωστόσο, ανεπίτρεπτη θα πρέπει να θεωρείται η ανάμειξη γεγονότων και σχολίων με τρόπο τέτοιο ώστε να εκφράζονται αποκλειστικά οι προσωπικές προκαταλήψεις του δημοσιογράφου. Όπως επισημαίνει ο Χαράλαμπος Ανθόπουλος: *«Πράγματι, ο συνηθέστερος τρόπος παράβασης της υποχρέωσης που θεσπίζει το άρθρο 1δ' [...] είναι η ανάμειξη γεγονότων και σχολίων, η οποία δεν επιτρέπει στον αναγνώστη (ή στον τηλεθεατή) να διακρίνει που τελειώνει το γεγονός και αρχίζει το σχόλιο, υποβάλλοντας σε αυτόν την πεποίθηση ότι το γεγονός συνέβη, όπως παρουσιάζεται ή ερμηνεύεται από τον δημοσιογράφο»¹⁸.*

Στην απόφασή του, το Πρωτοβάθμιο Πειθαρχικό Συμβούλιο της ΕΣΗΕΑ έλαβε υπόψη του σειρά από καταγγελίες πολιτών, οι οποίες παρατίθενται στο κείμενο της απόφασης, οι οποίες αναφέρονται σε τρομοκρατία του κοινού και σε προπαγάνδα από την πλευρά του ραδιοτηλεοπτικού σταθμού ΣΚΑΙ αναφορικά με τις συνέπειες επιλογής του «Όχι» στο δημοψήφισμα της 5ης Ιουλίου 2015 και ειδικότερα σχόλια που αφορούσαν επιστροφή στη δραχμή, ελλείψεις σε τρόφιμα, φάρμακα, καθώς και επικείμενους εθνικούς κινδύνους, ενώ υπήρχαν αναφορές σε παραβίαση της εκλογικής νομοθεσίας από την πλευρά του ραδιοτηλεοπτικού σταθμού ΣΚΑΙ εξ αιτίας της παρουσίασης σχετικών εκπομπών μέχρι και μια ημέρα πριν το δημοψήφισμα. Το χαρακτηριστικό των παρατιθέμενων καταγγελιών είναι η γενικότητα και η αοριστία τους, καθώς και η έλλειψη αναφοράς σε συγκεκριμένα ονόματα δημοσιογράφων και εκπομπών του ραδιοτηλεοπτικού σταθμού (με την

¹⁸ Χ. Ανθόπουλο, Όψεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων στον Κώδικα Δημοσιογραφικής Δεοντολογίας της ΕΣΗΕΑ, Αρμ 1999, τευχ. 8, σ. 1039 - 1052 (1047).

εξαίρεση ενός μόνο δημοσιογράφου που δεν αποτελεί μέλος της ΕΣΗΕΑ)¹⁹, ενώ, ειδικότερα, λείπει η αναφορά στα ονόματα των δημοσιογράφων τα οποία ελέγχθηκαν πειθαρχικά από το Πρωτοβάθμιο Πειθαρχικό Συμβούλιο της ΕΣΗΕΑ. Θα πρέπει στο σημείο αυτό να τονιστεί, επίσης, ότι στον βαθμό που οι σχετικές καταγγελίες, έλαβαν χώρα πριν από τη δημοψηφισματική διαδικασία αναφέρονταν εξ ορισμού σε αξιολογικές κρίσεις, πιθανολογήσεις και εικασίες των δημοσιογράφων, αφού ακόμη δεν είχαν επέλθει συγκεκριμένα γεγονότα ή ειδήσεις που να αφορούν τις συνέπειες που θα προκαλούσε εν συνεχεία το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος. Στο πλαίσιο αυτό και με βάση όσα λέχθηκαν ανωτέρω για την ανεπίτρεπτη ανάμειξη ειδήσεων και σχολίων, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι αναφερόμενες καταγγελίες αφορούσαν αποκλειστικά και μόνο δημοσιογραφικά σχόλια και αξιολογικές κρίσεις.

Περαιτέρω, στην απόφαση του Πρωτοβάθμιου Πειθαρχικού Συμβουλίου της ΕΣΗΕΑ εξειδικεύονται κάποια πραγματικά περιστατικά επί των οποίων θεμελιώνεται εν συνεχεία η κρίση του πειθαρχικού οργάνου αναφορικά με τον καθένα από τους τέσσερις συνολικά πειθαρχικά ελεγκτέους και μη δημοσιογράφους. Μεταξύ αυτών γίνεται αναφορά σε δηλώσεις που αφορούσαν την πρόθεση ψήφου τους υπέρ του «Ναι» στο δημοψήφισμα, κριτικά σχόλια για μέλη του κυβερνητικού συνασπισμού αλλά και για τον πρωθυπουργό και το κυβερνητικό του σχέδιο. Τα σχόλια αυτά ήταν, σε πολλές περιπτώσεις, έντονα και επικριτικά, ωστόσο αποτελούν στο σύνολό τους αξιολογικές κρίσεις των εγκαλούμενων δημοσιογράφων του ραδιοτηλεοπτικού σταθμού ΣΚΑΙ, ενώ δεν παρατέθηκαν στο πλαίσιο της απόφασης του Πρωτοβάθμιου Πειθαρχικού Συμβουλίου της ΕΣΗΕΑ καταγγελίες πολιτών ή αναφορές οι οποίες να στηρίζονται στη μη αντικειμενική ή ψευδή μετάδοση ειδήσεων και πληροφοριών.

Στο σκεπτικό της σχολιαζόμενης απόφασης επισημαίνεται ότι:

α. Η ελευθερία της έκφρασης και του τύπου και η απαγόρευση της λογοκρισίας αποτελούν πυλώνες του δημοκρατικού πολιτεύματος, ενώ αντίστοιχα η άσκηση του δημοσιογραφικού λειτουργήματος είναι ιδιαίτερα σημαντική για τον έλεγχο των κυβερνώντων.

¹⁹ πρόκειται για τον Κωνσταντίνο Μπογδάνο. Την ευθύνη για τις καταγγελλόμενες δηλώσεις του δημοσιογράφου αναζήτησε το Πρωτοβάθμιο Πειθαρχικό Συμβούλιο της ΕΣΗΕΑ ελέγχοντας τον αρχισυντάκτη της εκπομπής Νίκο Κονιτόπουλο

β. Η ελευθερία της δημοσιογραφικής έκφρασης και του τύπου έχει ως όριο της σύμφωνα με τον Κώδικα Αρχών Δημοσιογραφικής Δεοντολογίας της ΕΣΗΕΑ την υποχρέωσή τους να σέβονται το δικαίωμα στην πληροφόρηση του κοινού το οποίο συνιστά κοινωνικό αγαθό και όχι μέσο προπαγάνδας, ενώ, περαιτέρω, του επιβάλλει την προστασία της ισηγορίας και της πολυφωνίας, οι οποίες σύμφωνα με το άρθρο 3 του ανωτέρω Κώδικα, ιδίως κινδυνεύουν στο πλαίσιο της λειτουργίας κρατικού μονοπωλίου των ΜΜΕ ή ελέγχου του από γιγαντιαίες κερδοσκοπικές επιχειρήσεις.

Στο πλαίσιο αυτό, το Πρωτοβάθμιο Πειθαρχικό Συμβούλιο της ΕΣΗΕΑ συμπέρανε ότι δημοσιογράφοι του τηλεοπτικού σταθμού ΣΚΑΙ «παραβίασαν κατάφωρα τις αρχές της δημοσιογραφικής δεοντολογίας. Λειτουργήσαν σε μία διαδικασία προπαγάνδας με μονόπλευρη παρουσίαση της μιας από τις δύο απόψεις, παραβιάζοντας αποκάλυπτα την αρχή της ισηγορίας που ο Κώδικας Δεοντολογίας διακηρύττει ως οξυγόνο της δημοκρατίας. Η απαράδεκτη και αντιδεοντολογική αυτή πρακτική αποτυπώνεται, μεταξύ άλλων, στο γεγονός ότι, σύμφωνα με τις επίσημες μετρήσεις, για τη συγκέντρωση υπέρ του "ΟΧΙ" στις 29/7 ο Σκάι δεν διέθεσε καθόλου χρόνο για την κάλυψή της, ενώ αντίθετα διέθεσε 7'15'' για το συλλαλητήριο υπέρ του "ΝΑΙ" στις 30/7». Ουσιαστικά δηλαδή, με αυτή τη γενικόλογη αναφορά και χωρίς να εξειδικεύσει τις ειδικότερες ευθύνες των πειθαρχικά ελεγκτέων δημοσιογράφων, γενίκευσε ως «αντικειμενική» την ευθύνη του ραδιοτηλεοπτικού σταθμού για την κάλυψη του δημοψηφίσματος της 5ης Ιουλίου 2015. Θα πρέπει μάλιστα στο σημείο αυτό να παρατηρηθεί ότι η σχετική επισήμανση αναφορικά με τον χρόνο προβολής των δυο συγκεντρώσεων δεν συνδέεται με τις επίμαχες και ελεγκτές από το Πρωτοβάθμιο Πειθαρχικό Συμβούλιο της ΕΣΗΕΑ, ενώ ανήκει στην αρμοδιότητα του Εθνικού Ραδιοτηλεοπτικού Συμβουλίου (άρθρο 9 του ν. 4023/2011).

Στο πλαίσιο αυτό, το Πρωτοβάθμιο Πειθαρχικό Συμβούλιο της ΕΣΗΕΑ αποδέχθηκε ότι οι πειθαρχικά ελεγκτέοι δημοσιογράφοι είτε με προσωπικά τους σχόλια είτε με την ανοχή τους σε σχόλια άλλων δημοσιογράφων του ραδιοτηλεοπτικού σταθμού ΣΚΑΙ, παρενέβησαν με τρόπο αντιδεοντολογικό στη δημοψηφισματική διαδικασία, αφού, όπως σημειώνεται στη σχετική απόφαση, «παραβίασαν όχι μόνο τη δημοσιογραφική δεοντολογία, αλλά και τις βασικές δημοκρατικές αρχές της ισηγορίας και πολυφωνίας, σε μία αποκάλυπτη προπαγανδιστική τακτική, με εκφοβιστικές μεθοδεύσεις και διχαστικό πνεύμα».

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η μειοψηφία ενός εκ των μελών του Πρωτοβάθμιου Συμβουλίου της ΕΣΗΕΑ το οποίο υποστήριξε:

α. Ότι η σχετική απόφαση εκκίνησε λαμβάνοντας ως τεκμαιρόμενη τη διενέργεια προπαγάνδας από τους εγκαλούμενους δημοσιογράφους, χωρίς να ορίσει το περιεχόμενό της ή να εξειδικεύσει τις συνθήκες τέλεσής της, κυρίως την εξυπηρέτηση κάποιου σχεδίου παραπληροφόρησης του κοινού.

β. Ότι η σχετική υπόθεση τέθηκε στο αρχείο από τον Εισαγγελέα Πρωτοδικών ο οποίος έθεσε τέλος στη δίωξη των εγκαλουμένων για παραβίαση της εκλογικής νομοθεσίας και διάπραξη των αδικημάτων του επηρεασμού των ψηφοφόρων και της απόπειρας νόθευσης εκλογικού αποτελέσματος, θεωρώντας ότι η οποιαδήποτε δικαστική παρέμβαση στο ζήτημα αυτό θα συνιστούσε παραβίαση των άρθρων 2, 5Α και 14 Σ που εγγυώνται την ελευθερία της έκφρασης, το δικαίωμα του κοινού στην πληροφόρηση και την απαγόρευση κάθε άλλου προληπτικού μέτρου.

γ. Ότι συντρέχει στην περίπτωση της συγκεκριμένης πειθαρχικής δίωξης παραβίαση του άρθρου 10 ΕΣΔΑ που εγγυάται την προστασία της ελευθερίας της έκφρασης και ιδίως του δημοσιογραφικού λόγου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ

3.1. Ιστορική πορεία προπαγάνδας

Σύμφωνα με τον καθηγητή της σύγχρονης ιστορίας, David Welch, ως προπαγάνδα ορίζεται « η σκόπιμη προσπάθεια επιρροής της γνώμης του κοινού μέσω της μετάδοσης ιδεών και αξιών για συγκεκριμένο σκοπό, συνειδητά σχεδιασμένη να εξυπηρετήσει το συμφέρον και τις πολιτικές αξιώσεις των προπαγανδιστών, με τρόπο τόσο άμεσο όσο και έμμεσο»²⁰, ενώ σύμφωνα με τον καθηγητή Διεθνών Σχέσεων Berridge : «Η προπαγάνδα που αποβλέπει στο να επηρεάσει μια ξένη κυβέρνηση δεν αποτελεί διπλωματία. Είναι ένα είδος πολιτικής προβολής. Σκοπός της είναι συνήθως να πείσει μία ξένη κυβέρνηση να αποδεχτεί μία συγκεκριμένη άποψη κερδίζοντας τη θετική γνώμη των μέσων ενημέρωσης, των ομάδων πίεσης και των ξένων συμμάχων. Ωστόσο, η προπαγάνδα που έχει ως άμεσο στόχο την εξωτερική πολιτική ενός ξένου

²⁰ D. Welch. "Powers of Persuasion" History Today 49, no 8 (August 1999): 24-26

κράτους θεωρείται σε γενικές γραμμές αποδεκτή, και οι μόνιμοι πρεσβευτές είναι ιδιαίτερα αφοσιωμένοι σε αυτό το έργο, που είναι γνωστό ως «Δημόσια Διπλωματία»²¹.

Το φαινόμενο της προπαγάνδας δεν είναι καινούργιο, αλλά είναι ένα όπλο που χρησιμοποιείται εδώ και πολλά χρόνια για τη χειραγώγηση του πλήθους και την εξαπάτηση του. Είναι χαρακτηριστική η χρησιμοποίηση της κατά την περίοδο του Ναζισμού, καθώς και κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου. Ειδικά την περίοδο του Ναζισμού στη Γερμανία η έννοια της προπαγάνδας έχει αποκτήσει πολύ έντονο αρνητικό χαρακτήρα, καθώς χρησιμοποιούνταν η προπαγάνδα ως ένα μέσο διάδοσης του ναζισμού στη Γερμανία, αποσκοπώντας να κερδίσει την εμπιστοσύνη του κόσμου. Μάλιστα, ήταν τόσο έντονη η προπαγάνδα που λεγόταν χαρακτηριστικά ότι: *«Δεν υπάρχει τίποτα χειρότερο για αυτόν που θέλει να κερδίσει οπαδούς από το να τους δώσει τη δυνατότητα να αποφασίσουν με τη λογική και όχι με το συναίσθημα. Ένα μήνυμα δεν χρειάζεται να είναι αληθινό, αλλά πρέπει να είναι πάντα εύκολο και να επαναλαμβάνεται συχνά και δυνατά. Αλήθεια είναι αυτό που ορίζω εγώ ως αλήθεια»*²².

Το 1933 ο ναζιστής Υπουργός Λαϊκού Διαφωτισμού και Προπαγάνδας, Joseph Goebbels, ξεκίνησε τον «συγχρονισμό του πολιτισμού», μέθοδος με την οποία οι τέχνες ευθυγραμμίστηκαν με τους ναζιστικούς στόχους. Η κυβέρνηση εκκαθάρισε τις πολιτιστικές οργανώσεις των Εβραίων και άλλων που υποτίθεται ότι είναι πολιτικά ή καλλιτεχνικά ύποπτες.²³ Αρχίζοντας το Σεπτέμβριο του 1933, ένα Επιμελητήριο Πολιτισμού Ράιχ (που απαρτίζεται από το Επιμελητήριο Κινηματογράφου Ράιχ, το Μουσικό Επιμελητήριο Ράιχ, το Επιμελητήριο Θεάτρου Ράιχ, το Επιμελητήριο Τύπου Ράιχ, το Επιμελητήριο Ράιχ, το Επιμελητήριο Καλών Τεχνών του Ράιχ και το Επιμελητήριο Ρατσισμού Ράιχ), ελέγχει και οργανώνει όλες τις όψεις του γερμανικού πολιτισμού. Η ναζιστική αισθητική υπογράμμισε την προπαγανδιστική αξία της τέχνης, δόξασε την αγροτιά, τον «Άριο Άνθρωπο» και τον ηρωισμό του πολέμου. Αυτή η ιδεολογία έρχεται σε έντονη αντίθεση με τη σύγχρονη, πρωτοποριακή τέχνη, όπως η αφηρημένη ζωγραφική, η οποία καταγγέλλεται ως «εκφυλισμένη τέχνη», καθώς και «τέχνη των μπολσεβίκων» και ο «πολιτισμός των μπολσεβίκων»²⁴. Η προπαγάνδα προσπάθησε αμέσως να ευθυγραμμίσει τις καλλιτεχνικές και

²¹ Berridge, Diplomacy, 125.

²² J. Roberts, Joseph Goebbels: Nazi Propaganda Minister, The Rosen Publishing Group, New York, 2000, σελ. 75

²³ Ε. Τρόβα, Η πολιτιστική κληρονομιά της Ευρώπης, Εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2018, σελ. 80-89.

²⁴ Ε. Τρόβα, ο.π., σελ. 80 επ.

πολιτιστικές κοινότητες με τους ναζιστικούς στόχους. Η κυβέρνηση εκκαθάρισε τις πολιτιστικές οργανώσεις των Εβραίων και άλλων που υποτίθεται ότι είναι πολιτικά ή καλλιτεχνικά ύποπτες. Στις 10 Μαΐου 1933 οι Ναζί ακτιβιστές και μέλη της Εθνικής Σοσιαλιστικής Γερμανικής Φοιτητικής Ένωσης (Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund ή NSDStB) διοργάνωσαν εθνικές διοργάνωσαν εθνικές τελετές καύσης βιβλίων, κατά τη διάρκεια των οποίων έριξαν στις φλόγες τα έργα τέτοιων «μη Γερμανών» συγγραφέων, όπως των Bertolt Brecht, Thomas Mann, Erich Maria Remarque και τα κείμενα Εβραίων συγγραφέων, συμπεριλαμβανομένων διάσημων Γερμανών συγγραφέων, όπως του Franz Werfel, του Lion Feuchtwanger και του Heinrich Heine. Η λογοκρισία αντιπροσώπευε την άλλη πλευρά αυτής της εξίσωσης: το λογοτεχνικό επιμελητήριο εγκατέστησε γρήγορα «μαύρους καταλόγους» για να διευκολύνει την απομάκρυνση των «απαράδεκτων» βιβλίων από τις δημόσιες βιβλιοθήκες²⁵. Η αισθητική Ναζί αγκάλιασε τον κλασικό ρεαλισμό. Οι εικαστικές τέχνες και άλλες μορφές «υψηλής» κουλτούρας χρησιμοποίησαν αυτή τη σχολή για να δοξάζουν τη ζωή των αγροτών, την οικογένεια και την κοινότητα και τον ηρωισμό στο πεδίο της μάχης, προάγοντας τις γερμανικές αρετές της αυτοθυσίας, την Άρια Φυλή και τη γερμανική καθαρότητα. Στη Ναζιστική Γερμανία η τέχνη δεν ήταν μόνο «για χάρη της τέχνης» αλλά αφορούσε την προπαγάνδα.

Η «Έκθεση Εκφυλισμένης Τέχνης» (Entartete Kunst) έγινε την ίδια περίοδο προκειμένου να αποδειχθούν στο γερμανικό κοινό οι «αποθαρρυντικές» και «διεφθαρμένες» επιρροές της σύγχρονης τέχνης. Πολλοί από τους καλλιτέχνες που παρουσιάστηκαν στην Έκθεση Εκφυλισμένης Τέχνης, όπως ο Max Ernst, ο Franz Marc, ο Marc Chagall, ο Paul Klee και ο Wassily Kandinsky, σήμερα συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγάλων καλλιτεχνών του εικοστού αιώνα. Την ίδια χρονιά ο Goebbels διέταξε την κατάσχεση χιλιάδων «εκφυλισμένων» έργων τέχνης από μουσεία και συλλογές σε όλη τη Γερμανία. Πολλά από αυτά τα έργα καταστράφηκαν ή πωλήθηκαν σε δημόσιο πλειστηριασμό.

Στον Ψυχρό Πόλεμο η προπαγάνδα έφτασε στη μεγαλύτερή της ακμή, καθώς οι δύο υπερδυνάμεις προσπάθησαν να αναμετρηθούν και ιδεολογικά,

²⁵ G. Debord, *Theses on Cultural Revolution*, 1958, μετ. John Shepley, σε: <http://www.notbored.org/theses.html>, A. Badiou, *Πολιτιστική Επανάσταση: Η Τελευταία Επανάσταση*, σε A. Badiou., *Η κομμουνιστική υπόθεση*, εκδόσεις Πατάκη, 2009, σελ. 121 επ. .

χρησιμοποιώντας διάφορες επικοινωνιακές μεθόδους . Οι ΗΠΑ ακόμα και μετά το πέρας του δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου προσπάθησαν να διατηρούν προπαγανδιστική πολιτική που ακολουθούσαν και κατά τη διάρκεια του πολέμου. Το σημείο τομής στην ιστορία των ΗΠΑ ήταν η εκλογή του D. Eisenhower το 1952, ο οποίος από τη μία ήθελε να αποφύγει οιαδήποτε πολεμική σύγκρουση με τη Σοβιετική Ένωση, από την άλλη ήθελε να περιορίσει τη δύναμη της Σοβιετικής Ένωσης. Αυτό είχε αποτέλεσμα ο εν λόγω Πρόεδρος να προβεί σε ενέργειες διεθνούς προπαγάνδας εν καιρώ ειρήνης. Προσπαθούσε, δηλαδή, να πολεμήσει τη Σοβιετική Ένωση, χρησιμοποιώντας ψυχολογικά μέσα και όχι στρατιωτικά, μέσα σε μια προσπάθεια να επεκτείνει τη δύναμη των ΗΠΑ και την παγκόσμια επιρροή τους. Πλην της Προπαγάνδας βέβαια, χρησιμοποιώντας τις δικαιολογίες του δήθεν σοβιετικού επεκτατισμού, δεν έλειψαν και οι επανειλημμένες μεταβάσεις στρατιωτικών δυνάμεων στην Ασία και στην Κεντρική Αμερική²⁶.

Ενδεικτική σχετικά με τον περιορισμό της ελευθερίας έκφρασης εκείνη την εποχή είναι η απόφαση Abrams κατά Ηνωμένων Πολιτειών στις 10 – 11-1919. Ο δικαστής Clarke διατύπωσε τη γνώμη της πλειοψηφίας των μελών του Δικαστηρίου. Με ένα ενιαίο κατηγορητήριο που περιλάμβανε τέσσερις κατηγορίες οι πέντε προσφεύγοντες (...) καταδικάστηκαν ότι συνωμότησαν προκειμένου να παραβιάσουν τις διατάξεις του ομοσπονδιακού νόμου περί κατασκοπίας (...). Η τέταρτη πράξη για την οποία κατηγορούνταν ήταν ότι συνωμότησαν «όταν οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν σε πόλεμο με την αυτοκρατορική κυβέρνηση της Γερμανίας (...), παράνομα και με τη θέλησή τους, με προφορικές δηλώσεις, γραπτά κείμενα, έντυπα και δημοσιεύσεις υπέρ (...) της διακοπής της παραγωγής πραγμάτων και προϊόντων (...) αναγκαίων και ουσιωδών για τη συνέχιση του πολέμου» (...)

Το πρώτο από τα δύο άρθρα που είναι συνημμένα στο κατηγορητήριο (...) έχει τον τίτλο «Η υποκρισία των Ηνωμένων Πολιτειών και των συμμάχων τους». Αφού καταγγέλλει τον Πρόεδρο Wilson ως υποκριτή και δειλό γιατί έστειλε στρατεύματα στη Ρωσία, επιτίθεται στην Κυβέρνησή μας γενικώς, λέγοντας (...) «Η ρώσικη επανάσταση φωνάζει: εργάτες όλου του κόσμου, ξυπνήστε, ξεσηκωθείτε, ανατρέψτε τον εχθρό σας και τον εχθρό μου. Ναι φίλοι, μόνο ένας εχθρός των εργατών υπάρχει στον κόσμο, ο καπιταλισμός!» Το δεύτερο άρθρο τυπώθηκε σε

²⁶ P. M. Taylor, War and the Media: Propaganda and Persuasion in the Gulf War, (: Manchester University Press, New York, 1992, σελ. 266-267

εβραϊκή διάλεκτο (...) αφού καταγγέλλει τον Πρόεδρο ως τον «Αυτοκράτορά» μας (...) συμπεραίνει (...) «Να ξέρετε όσοι αγαπάτε την ελευθερία ότι προκειμένου να σωθεί η ρωσική επανάσταση πρέπει να βρούμε τρόπο να απασχολήσουμε τις συμμαχικές στρατιωτικές δυνάμεις μέσα στις χώρες τους» (...). Αυτά τα αποσπάσματα δείχνουν αρκετά καθαρά ότι (...) ο σκοπός της προπαγάνδας των προσφευγόντων ήταν να ωθήσουν, στο αποκορύφωμα της πολεμικής κρίσης, σε (...) εξέγερση και (...) επανάσταση σ' αυτήν τη χώρα με σκοπό να δημιουργήσουν δυσκολίες και, ει δυνατόν, να προκαλέσουν την αποτυχία των στρατιωτικών σχεδίων της Κυβέρνησης στην Ευρώπη. (...) [Ο]ι προσφεύγοντες (...) ώθησαν και στήριξαν γενική απεργία των εργαζομένων στις βιομηχανίες που παρήγαγαν πολεμικό υλικό, προκειμένου να εμποδίσουν την παραγωγή (...) υλικού αναγκαίου και ουσιώδους για τη συνέχιση του πολέμου (...). Συνεπώς είναι βέβαιο ότι (...) οι ένορκοι που τους δίκασαν είχαν πειστικές αποδείξεις για να καταλήξουν στην ενοχή τους.

Στην υπόθεση Abrams, μια ομάδα μεταναστών από τη Ρωσία, που εμπορούνταν με συμπάθεια προς την κομμουνιστική επανάσταση στη χώρα αυτή, εκφράστηκε γραπτώς κατά της αμερικανικής υποστήριξης στους αντίπαλους των Ρώσων κομμουνιστών υποστηρίζοντας την οργάνωση γενικής απεργίας και άλλων δράσεων των Αμερικανών εργατών ώστε ο αμερικανικός στρατός να απασχοληθεί στις Ηνωμένες Πολιτείες με την τήρηση της τάξης αντί να ασχολείται με επιχειρήσεις κατά της ρωσικής εργατικής τάξης στην Ευρώπη. Η πλειοψηφία του Ανωτάτου Δικαστηρίου, που δέχθηκε ότι η καταδίκη των ανωτέρω για το αδίκημα της συνωμοσίας υπέρ του εχθρού δεν παραβίαζε την ελευθερία εκφράσεως, στάθηκε στο κριτήριο της πρόθεσης προς επέλευση του επιβλαβούς αποτελέσματος: «[Ο] βασικός στόχος της προπαγάνδας τους ήταν, σε υπέρτατη πολεμική κρίση, να ωθήσουν σε εξέγερση». Εδώ ο δικαστής Holmes διαφώνησε. «Σ' αυτήν την υπόθεση, έγραψε στη μειοψηφία του, ποινές 20 ετών κάθειρξης επιβλήθηκαν για τη δημοσίευση δύο φυλλαδίων που πιστεύω ότι οι καταδικασθέντες δικαιούνται να δημοσιεύσουν όσο και η Κυβέρνηση δικαιούται να δημοσιεύσει το Συντάγμα (...) [Ο]ι κατηγορούμενοι θα υποφέρουν όχι γι' αυτά που τους καταμαρτυρεί το κατηγορητήριο αλλά για τα πιστεύω τους, που θεωρώ ότι οφείλονται στην άγνοια και την ανωριμότητά τους (...). Όμως, όταν οι άνθρωποι κατανοούν ότι ο χρόνος ανέτρεψε πολλές δυναμικές ιδεολογίες, τότε αρχίζουν να πείθονται ότι (...) το ύστατο καλό που όλοι θέλουμε το πετυχαίνουμε με την ελεύθερη ανταλλαγή ιδεών, ότι ο καλλίτερος τρόπος για να

διαπιστώσουμε την αλήθεια είναι η δύναμη της σκέψης όταν γίνεται αποδεκτή μέσα σε ένα ανταγωνισμό αντίστοιχο της αγοράς. (...) Αυτή είναι εν πάση περιπτώσει η θεωρία του Συντάγματος. Είναι εμπειρία που προκύπτει από δοκιμασία καθώς η ζωή η ίδια είναι μια αδιάκοπη σειρά "δοκιμασιών". Εν όσω αυτή η δοκιμασία συνιστά μέρος του συστήματός μας, (...) νομίζω ότι πρέπει να είμαστε αιώνως προσεκτικοί κατά προσπαθειών ελέγχου της έκφρασης γνώμων που μας φοβίζουν και θεωρούμε άκρως επικίνδυνες, εκτός αν οι γνώμες αυτές απειλούν άμεσα και επικείμενα να διαταράξουν τη θεραπεία θεμιτών και επιτακτικών σκοπών του νόμου ώστε ο άμεσος έλεγχός τους απαιτείται για τη σωτηρία της χώρας».

Η υπόθεση *Gitlow*, τέλος, αφορούσε τη συνταγματικότητα ενός πολιτειακού νόμου που ποινικοποιούσε ευθέως την προπαγάνδα υπέρ της βίαιης ανατροπής του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η πλειοψηφία του Ανωτάτου Δικαστηρίου εξηγεί στην απόφασή του επί της υποθέσεως αυτής, που εκδόθηκε έξι χρόνια μετά την *Abrams*, πώς αντιλαμβανόταν το κριτήριο του καθαρού και παρόντα κινδύνου που είχε αποδεχθεί ως κριτήριο ποινικοποίησης του λόγου στην απόφαση επί της υποθέσεως *Schenk*. Κατά την πλειοψηφία της *Gitlow*, ο νομοθέτης της Πολιτείας είχε το δικαίωμα, σταθμίζοντας ο ίδιος τους κινδύνους που εγκυμονούσε μια προπαγάνδα υπέρ της βίαιης ανατροπής του πολιτεύματος, να την απαγορεύσει αυτός ευθέως δια του νόμου, χωρίς να είναι υποχρεωμένος να αναθέσει σε δικαστήριο να προβαίνει αυτό, ανάλογα με τα δεδομένα της κάθε υπόθεσης, σε στάθμιση του κινδύνου. Η πλειοψηφία, επηρεασμένη προφανώς απ' ό,τι συνέβη στη Ρωσία λίγα χρόνια πριν, πιστεύει ότι ο κίνδυνος όπως μια σπίθα μετατραπεί σε πυρκαϊά είναι τόσο ισχυρός, ώστε ο νομοθέτης να μη εμπιστεύεται λεπτεπίλεπτες ζυγοσταθμίσεις ανάλογα με τα ειδικότερα χαρακτηριστικά κάθε υπόθεσης, αλλά να θελήσει να προβεί ο ίδιος προληπτικά στη στάθμιση. Όταν κάτι τέτοιο έχει συμβεί, το κριτήριο του καθαρού και παρόντος κινδύνου δεν εφαρμόζεται, εξαγγέλλει η πλειοψηφία. Ένα τέτοιο κριτήριο μπορεί να εφαρμοσθεί όπου ο νόμος δεν είναι σαφής και αφήνει έτσι ευχέρεια στη δικαιοσύνη να προβαίνει αυτή στις αναγκαίες σταθμίσεις. Ο δικαστής *Holmes* μειοψηφεί και εδώ Δεν αντιλαμβάνεται τη διάκριση που επιχειρεί να εισαγάγει η πλειοψηφία μεταξύ έκφρασης ιδεών, που την κρίνει ελεύθερη, και παρώθησης σε πράξεις βίας, που μπορεί κατά την πλειοψηφία να ποινικοποιείται. «Κάθε ιδέα, γράφει στη μειοψηφία του ο δικαστής *Holmes*, είναι μια ώθηση σε πράξη. (...) Η μόνη διαφορά μεταξύ απλής έκφρασης και παρώθησης είναι το είναι

το πόσο δυνατός είναι ο ενθουσιασμός του ομιλητή σχετικά με το αποτέλεσμα που μπορεί να προκύψει από τα λόγια του».²⁷

3.2. Ρατσιστική – Φυλετική Προπαγάνδα

Στα πλαίσια του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών δεσπόζουσα θέση κατέχει η Σύμβαση για την εξάλειψη κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων, υπογραφείσα από την Ελλάδα την 7-3-1966 και κυρωθείσα την 18-6-1970. Στο άρ. 1 παρ. 1 της Σύμβασης ορίζεται ότι «φυλετική διάκριση» σημαίνει οποιαδήποτε διάκριση, αποκλεισμό, περιορισμό ή προτίμηση που βασίζεται στη φυλή, το χρώμα, την καταγωγή ή την εθνική ή εθνοτική καταγωγή που έχει ως σκοπό ή αποτέλεσμα την ακύρωση ή την εξασθένηση της αναγνώρισης, της απόλαυσης ή άσκησης, ισότιμα, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών στον πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό ή οποιονδήποτε άλλο τομέα της δημόσιας ζωής. Σημειώνεται, ωστόσο, στην δεύτερη παράγραφο του ανωτέρω άρθρου ότι η παρούσα Σύμβαση δεν εφαρμόζεται σε διακρίσεις, αποκλεισμούς, περιορισμούς ή προτιμήσεις που έχουν γίνει από ένα Κράτος Μέρος της παρούσας Σύμβασης μεταξύ πολιτών και μη πολιτών. Σύμφωνα, εξάλλου, με την τέταρτη παράγραφο του ως άνω άρθρου «Τα ειδικά μέτρα που λαμβάνονται με μοναδικό σκοπό την εξασφάλιση επαρκούς προόδου ορισμένων φυλετικών ή εθνοτικών ομάδων ή ατόμων που απαιτούν την απαραίτητη προστασία προκειμένου να διασφαλιστεί ότι αυτές οι ομάδες ή άτομα θα απολαμβάνουν ίση άσκηση ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών δεν θέλουν ερμηνευθεί ως αποτελούντα φυλετική διάκριση, υπό τον όρον εν τούτοις ότι τα τοιαύτα μέτρα δεν θα έχωσιν ως συνέπειαν την διατήρησιν ειδικών δικαιωμάτων διά τας φυλετικές ομάδας και ότι δεν θέλουν διατηρηθή εν ισχύι εφόσον ήθελον επιτευχθή οι επιδιωκόμενοι αντικειμενικοί σκοποί.» Ιδιαίτερα σημαντική είναι στην ανωτέρω διάταξη η αναφορά στο σκοπό προστασίας «της ίσης απόλαυσης/άσκησης δικαιωμάτων, συνιστώσα τον πυρήνα του σκοπούμενου να προστατευθεί εννόμου αγαθού, δίδοντας ιδιαίτερο βάρος στο δικαίωμα για ισότητα.

Στο άρθρο 4 της ΣΕΦΔ περιγράφονται οι ακόλουθες υποχρεώσεις για τα Συμβαλλόμενα Μέρη: «Τα συμβαλλόμενα κράτη καταδικάζουν κάθε προπαγάνδα και όλες τις οργανώσεις που βασίζονται σε ιδέες ή θεωρίες ανωτερότητας μιας φυλής ή ομάδας ατόμων ενός χρώματος ή εθνοτικής καταγωγής, ή που επιχειρούν να δικαιολογήσουν ή να προωθήσουν το φυλετικό μίσος και τις διακρίσεις σε

²⁷ Ι. Σαρμάς, Εμεις ο λαός, εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2016, σελ. 160 επ.

οποιαδήποτε μορφή, και δεσμεύονται να υιοθετήσουν άμεσα και θετικά μέτρα που αποσκοπούν στην εξάλειψη κάθε παρότρυνσης ή πράξεων τέτοιων διακρίσεων. Προς εκπλήρωση του ανωτέρω σκοπού και, λαμβάνοντας δεόντως υπόψη τις αρχές που ενσωματώνονται στην Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και τα δικαιώματα που ορίζονται ρητά στο άρθρο 5 της παρούσας Σύμβασης, κάθε Κράτος-Μέλος: α) Θα κηρύξει αδίκημα που τιμωρείται από το νόμο κάθε διάδοση ιδεών με βάση φυλετική υπεροχή ή μίσος, την υποκίνηση φυλετικών διακρίσεων, καθώς και όλες τις πράξεις βίας ή υποκίνησης τέτοιων πράξεων εναντίον οποιασδήποτε φυλής ή ομάδας ατόμων διαφορετικού χρώματος ή εθνοτικής προέλευσης, καθώς και την παροχή οποιασδήποτε βοήθειας σε ρατσιστικές δραστηριότητες, συμπεριλαμβανομένης της χρηματοδότησής τους. Θα πρέπει να σημειωθεί, μάλιστα, ότι η ανωτέρω υποχρέωση ποινικοποίησης εντάσσει τόσο τον δημόσιο όσο και τον μη δημόσια διακινούμενο ρατσιστικό λόγο μίσους/βίας/διακρίσεων (η έμφαση αποδίδεται στον γράφοντα) β) Θα κηρύξει παράνομες και θα απαγορεύσει οργανισμούς, φυσικά ή νομικά πρόσωπα καθώς και τις οργανωμένες και όλες τις άλλες δραστηριότητες προπαγάνδας, οι οποίες προωθούν και υποκινούν φυλετικές διακρίσεις, και θα τυποποιήσει τη συμμετοχή σε τέτοιες οργανώσεις ή δραστηριότητες ως αδίκημα που τιμωρείται από το νόμο· γ) Θα λάβει όλα τα απαραίτητα μέτρα ώστε να αποφευχθεί από πλευράς δημοσίων Αρχών ή δημοσίων οργανισμών, εθνικών ή τοπικών, να προωθούν ή να υποκινούν φυλετικές διακρίσεις. Λίγους μήνες μετά την ψήφιση της ΣΕΦΔ, ο ΟΗΕ δρομολόγησε την αποδοχή από τα Κράτη Μέλη της Συνέλευσης του Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα («ΔΣΑΠΔ»), που υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στη Νέα Υόρκη στις 16 Δεκεμβρίου 1966, κυρωθέν από τη χώρα μας με το Ν. 2462/1997. Προβλέπεται, επίσης, η υποχρέωση απαγόρευσης στις δημόσιες αρχές συμπεριφορών ενθάρρυνσης ή παρότρυνσης φυλετικών διακρίσεων²⁸. Θα πρέπει να τονίσει κανείς ότι το ανωτέρω άρ. 4 της ΣΕΦΔ αποτελεί λόγο επιφύλαξης από πολλά Συμβαλλόμενα Κράτη, λόγω της ενδεχόμενης αιτίας παραβίασης της ελευθερίας έκφρασης. Έχει υποστηριχθεί, επίσης, ότι συνιστά ανεπίτρεπτη επιλογή, λόγω τιμώρησης του φρονήματος, σε κάποια

²⁸ Βλ. Π. Νάσκου-Περράκη, Ποινικοποίηση φυλετικής προπαγάνδας και “ομιλιών μίσους” – υποχρέωση παροχής έννομης προστασίας σε θύματα διακρίσεων (άρθρα 4, 6), σε: Δικαιώματα του ανθρώπου – Παγκόσμια και περιφερειακή προστασία, 2016, σ. 190-194, sakkoulas-online.gr.

νομικά συστήματα να απαγορευθεί η ρατσιστική οργάνωση ή ένωση, προτού τα μέλη της εμπλακούν στην τέλεση ή υποκίνηση φυλετικών διακρίσεων²⁹. Στο άρ. 19 του ΔΣΑΠΔ θεσπίζεται η ελευθερία λόγου και η απαγόρευση διακριτικής μεταχείρισης του ατόμου εξαιτίας των απόψεων που εκφράζει και της αναζήτησης των σχετικών πληροφοριών (παρ. 1-2), ενώ προβλέπεται ότι μόνο κατ' εξαίρεση μπορεί να απαγορευθεί η ελευθερία έκφρασης, ενόψει του ότι η άσκησή της συνεπάγεται ειδικά καθήκοντα και ευθύνες. Συγκεκριμένα, η ανωτέρω ελευθερία ασκείται υπό τους προβλεπόμενους στο νόμο, σαφείς και αναγκαίους περιορισμούς για την προστασία των δικαιωμάτων ή της υπόληψης των άλλων, την προστασία της εθνικής ασφάλειας, της δημόσιας τάξης, της δημόσιας υγείας ή των χρηστών ηθών (παρ. 3 περ. α' και β'), λειτουργώντας κατ' ουσίαν ως «πρόδρομος» του άρ. 10 ΕΣΔΑ. Η ανωτέρω συμπεριφορά τυποποιείται με αρκετά σαφή τρόπο στο άρθρο 20 (2) του ΔΣΑΠΔ σύμφωνα με το οποίο «κάθε επίκληση εθνικού, φυλετικού ή θρησκευτικού μίσους, που αποτελεί υποκίνηση διακρίσεων, εχθρότητας ή βίας απαγορεύεται από το νόμο», ενώ στην πρώτη παράγραφο του ίδιου άρθρου απαγορεύεται κάθε προπαγάνδα υπέρ του πολέμου. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί ότι το ανωτέρω άρθρο 20 του Συμφώνου είναι ειδικότερη διάταξη έναντι του άρθρου 19 του ίδιου νομοθετικού κειμένου³⁰, ενώ κατά το ανωτέρω άρ. 20 παρ. 2 ΔΣΑΠΔ η πράξη της επίκλησης μίσους μπορεί να είναι και μη δημόσια. Σύμφωνα, εξάλλου, με τη Γενική Σύσταση 35 (2013) του ΟΗΕ στα πλαίσια της ΣΕΦΔ, *«ως ρητορική μίσους θεωρείται εκείνη η ομιλία που απορρίπτει τις βασικές αρχές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων της αξιοπρέπειας και ισότητας και επιδιώκει να υποβαθμίσει τη θέση των ατόμων και των ομάδων στην εκτίμηση της κοινωνίας»*³¹

Η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ θεωρεί αναγκαίο στοιχείο για τον ανωτέρω περιορισμό της ελευθερίας έκφρασης τη δυνατότητα να μπορεί να

²⁹ Βλ. Π. Νάσκου-Περράκη, ό.π., Συμεωνίδου-Καστανίδου, Εκδηλώσεις ρατσισμού και ελευθερία της έκφρασης, ΠοινΧρ 2013, σ. 481 επ.

³⁰ Βλ. Pégrier, Speech and Harm: Genocide Denial, Hate Speech and Freedom of Expression. International Criminal Law Review, Τόμ. 18, 2018, σ. 97.

³¹ Βλ. UN Committee on the Elimination of Racial Discrimination, General Recommendation No. 35 on combatting racist hate speech, 26 September 2013, CERD/C/GC/35, paragraph 10, <https://www.refworld.org/docid/53f457db4.html>.

συναχθεί από όλες τις περιστάσεις και το σύνολο των χρησιμοποιούμενων φράσεων ότι: ο δράστης είχε πρόθεση να προκαλέσει, διακρίσεις, εχθρότητα ή βία μέσω της κοινοποίησης του λόγου μίσους (η έμφαση αποδίδεται στον γράφοντα) ειδικά για τις περιπτώσεις δημοσιογράφων ή υπεύθυνων ΜΜΕ οι οποίοι μεταφέρουν/δίνουν βήμα για δηλώσεις τρίτων που μπορούν να προκαλέσουν τα ανωτέρω αποτελέσματα, κινούμενη στην ίδια κατεύθυνση με το ΕΔΔΑ³². Το τελευταίο, συχνά, δίνει περισσότερο βάρος στο κοινωνικό και χωροχρονικό πλαίσιο των χρησιμοποιούμενων διατυπώσεων του ομιλητή καθώς και την επίδραση στο συγκεκριμένο ακροατήριο, υπό τις συγκεκριμένες γεωγραφικές/ιστορικές/κοινωνικές συνθήκες, χωρίς, πάντως, ένα σαφή ρυθμιστικό γενικό οδηγό για τα εθνικά δικαστήρια³³. Σε άλλες περιπτώσεις, ωστόσο, το ΕΔΔΑ εστιάζει μόνο στις λέξεις που χρησιμοποιεί ο εκτέλες το ρατσιστικό μήνυμα, όταν αυτές χρωματίζουν πολύ έντονα τους εθνικούς/φυλετικούς/θρησκευτικούς εχθρούς της «απέναντι όχθης»³⁴. Την παραπάνω «τακτική» αποφεύγουν, πάντως, οι περισσότεροι «εκλεπτυσμένοι» αρνητές του Ολοκαυτώματος ή εγκλημάτων γενοκτονίας και εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας με σκοπό να αποφύγουν τις σχετικές ποινικές διώξεις. Η βλάβη, ωστόσο, από την πρόκληση μίσους/έχθρας εκ της ανωτέρω ρητορείας δεν είναι μικρότερη ακόμη και υπό την ανωτέρω εκδοχή, ανεξάρτητα από το εάν θα δώσει κανείς περισσότερο ή λιγότερο βάρος στην προκύπτουσα βλάβη της αξιοπρέπειας των πληττόμενων ομάδων και στην ένταξή τους με ισότητα ευκαιριών/αυτονομίας εντός της δημοκρατικής κοινωνίας ή στο προκύπτον δια της ρητορικής μίσους αποτέλεσμα της βίας/διακρίσεων. Η παραδοχή αυτή ισχύει, σύμφωνα με μια προσέγγιση, ακόμη και εάν οι λέξεις είναι αρκετά «φιλτραρισμένες» ώστε να μην προκύπτει με «γυμνό μάτι» η προσφορότητα να οδηγήσουν σε βία/διακρίσεις. Η παραδοχή αυτή ισχύει, σύμφωνα

³² Βλ. την απόφαση ΕΔΔΑ της 24-9-1994 στην υπόθεση Jersild κατά Δανίας (αριθ. προσφυγής 15890/1989), Incal κατά Τουρκίας (9-6-1998), Arslan κατά Τουρκίας (9-7-1999), Gokceli κατά Τουρκίας, 4-3-2003). Gunduz κατά Τουρκίας (4-12-2003).

³³ Βλ. J. Bayer/P. Bard, Hate speech and hate crime in the EU and the evaluation of online content regulation approaches, σε: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο-Επιτροπή Πολιτικών Ελευθεριών, Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων, Ιούλιος 2020, διαθέσιμο στον ιστότοπο [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/655135/IPOL_STU\(2020\)655135_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/655135/IPOL_STU(2020)655135_EN.pdf).

³⁴ Βλ. την απόφαση ΕΔΔΑ της 8-7-1999 στην υπόθεση Surek κατά Τουρκίας.

με μια προσέγγιση, ακόμη και εάν οι λέξεις είναι αρκετά «φιλτραρισμένες» ώστε να μην προκύπτει με «γυμνό μάτι» η προσφορότητα να οδηγήσουν σε βία/διακρίσεις.

Ο αμέσως παραπάνω κίνδυνος αναφέρθηκε πρόσφατα, εξάλλου, στην Σύσταση (R) 36 της 17 Δεκεμβρίου 2020 του ΟΗΕ στα πλαίσια εφαρμογής της Σύμβασης για την εξάλειψη των διακρίσεων αφορώσα τις κρατικές δικαιοδοτικές και διοικητικές αρχές, προκειμένου να καταπολεμήσουν την δημιουργία ρατσιστικών προφίλ ιδίως με την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων και εφαρμογών τεχνητής νοημοσύνης³⁵ σύμφωνα με την οποία: «Δεν υπάρχει καθολικός ορισμός του ρατσιστικού προφίλ στο διεθνές δίκαιο για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ωστόσο, ως μόνιμο φαινόμενο σε όλες τις περιοχές του κόσμου, διάφοροι διεθνείς και περιφερειακοί φορείς και θεσμοί για τα ανθρώπινα δικαιώματα έχουν υιοθετήσει ορισμούς του ανωτέρω προφίλ, οι οποίοι έχουν ορισμένα κοινά στοιχεία. Το ανεπίτρεπτο ρατσιστικό προφίλ: α) δημιουργείται από αρχές επιβολής του νόμου, (β) δεν αιτιολογείται από αντικειμενικά κριτήρια ή από εύλογη αιτιολόγηση, (γ) βασίζεται σε λόγους φυλής, χρώματος, εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής ή διασύνδεσης με άλλους σχετικούς λόγους, όπως θρησκεία, σεξουαλικό προσανατολισμό και ταυτότητα φύλου, αναπηρία και ηλικία, κατάσταση μετανάστευσης ή εργασία ή άλλη κατάσταση και (δ) χρησιμοποιείται σε συγκεκριμένα πλαίσια, όπως ο έλεγχος της μετανάστευσης και η καταπολέμηση της εγκληματικής δραστηριότητας, της τρομοκρατίας ή άλλων δραστηριοτήτων που φέρεται ότι παραβιάζουν ή ενδέχεται να οδηγήσουν σε παραβίαση του νόμου. Το ρατσιστικό «μοντέλο» ενός ανθρώπου δημιουργείται μέσω γενικότερης συμπεριφοράς ή συγκεκριμένων πράξεων, όπως αυθαίρετες παρεμποδίσεις της ελευθερίας κίνησης, ελέγχους ταυτότητας, έρευνες και συλλήψεις»³⁶. Στην παράγραφο υπ' αριθ. 27 της ανωτέρω Σύστασης σημειώνονται, επίσης, τα ακόλουθα για τη σύνδεση του ρατσιστικού προφίλ με τη ρητορική μίσους: Το ρατσιστικό προφίλ και η ρητορική μίσους είναι στενά αλληλένδετα και η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ στα πλαίσια της ΣΕΦΔ, έχει αντιμετωπίσει, συχνά, ταυτόχρονα αυτές τις δύο μορφές διακρίσεων. Η διάδοση ιδεών που βασίζονται στο

³⁵ Βλ. ΟΗΕ, Γενική Σύσταση, υπ' αριθ. 36 (2020) (General recommendation No. 36 (2020) on preventing and combating racial profiling by law enforcement officials, CERD/C/GC/36, της 17-12-2020) στον οικείο επίσημο ιστότοπο <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-recommendation-no-36-2020-preventing-and>

³⁶ Βλ. UN/CERD/C/GC/36, της 17-12-2020, ό.π.

φυλετικό ή εθνοτικό μίσος, η επίμονη χρήση ρητορικής μίσους στα μέσα ενημέρωσης και η χρήση ρατσιστικού πολιτικού λόγου από δημόσιους αξιωματούχους επιδεινώνουν τις διακρίσεις και τα στερεότυπα σε βάρος ατόμων-μελών μειονοτήτων. Οι εθνικές ομάδες που υπόκεινται σε ρητορική μίσους θα γίνουν επίσης, συχνά, στόχοι φυλετικού προφίλ. Επιπλέον, το δημιουργούμενο ρατσιστικό προφίλ από όργανα αρμόδια για την επιβολή του νόμου απεικονίζει ομάδες που αντιμετωπίζουν φυλετικές διακρίσεις ως πιο επιρρεπείς σε εγκλήματα, οι οποίες θα επηρεάσουν με τη σειρά τους τη δημόσια συζήτηση και θα αυξήσουν τη διάδοση του ρατσιστικού μίσους»³⁷.

3.3. ΤΑ ΜΜΕ και προπαγάνδα

Τα ΜΜΕ μεταφέρουν την πληροφορία, εκφράζουν άποψη και ασκούν κριτική. Ο ρόλος τους που είναι καίριος στη Δημοκρατία κατοχυρώνεται ρητά στο Σύνταγμα και τα διεθνή κανονιστικής φύσης κείμενα. Παλαιότερα, μόνο έντυπα, τώρα και ηλεκτρονικά, τα ΜΜΕ επιδεικνύουν, τυπικά, μια αξιοσημείωτη ανεξαρτησία. Ασκούν κριτική για τα κακώς, κατά τη γνώμη τους, κείμενα και δεν χαρίζονται, συχνά, στις Κυβερνήσεις. Αποτελούν, όμως, συνήθως ιδιωτικές επιχειρήσεις, εξαρτώμενες από τον αριθμό των αναγνωστών ή των τηλεθεατών τους και, κυρίως, από τον όγκο των διαφημίσεων που προβάλλουν. Αυτή είναι η επιφάνεια των πραγμάτων γιατί η ουσία είναι μάλλον σκοτεινή. Η σύνδεση πολλών από τα ΜΜΕ με το μεγάλο κεφάλαιο, εφοπλιστικό, κατασκευαστικό και όχι μόνο, δημιουργεί απορίες και ερωτηματικά, αν όχι βεβαιότητες, για τις επιδιώξεις τους απέναντι στην εκάστοτε εξουσία.

Πιο εμφανείς, αλλά όχι λιγότερο επικριτές είναι οι επιδιώξεις της κρατικής ή δημόσιας ραδιοτηλεόρασης. Η τελευταία, ελεγχόμενη πλήρως από το εκάστοτε κόμμα που κυβερνά, αποβλέπει, συνήθως, με λαμπρές εξαιρέσεις, στην καθημερινή πλήση εγκεφάλου των πολιτών γύρω από το αλάνθαστο των κυβερνητικών επιλογών, προβάλλοντας σχεδόν αποκλειστικά το όποιο κυβερνητικό έργο.

Τα ΜΜΕ ασκούν κριτική και ορθά πράττουν. Στη διαμόρφωση των πολιτικοκοινωνικών δυνάμεων, η επίδραση των ΜΜΕ είναι ουσιώδης. Η κριτική που

³⁷ Για την λειτουργία του ανωτέρω προφίλ μέσω αλγορίθμων στη δικαστική πρακτική βλ. Λ. Κανέλλο, Εφαρμογές Τεχνητής Νοημοσύνης στο δίκαιο και στη δικαστική πρακτική, 2021, σ. 19 επ.

αυτά ασκούν, ακόμα και η σκληρή κριτική, αποτελεί μέρος της δημοκρατικής διαδικασίας. Αντικείμενο της κριτικής μπορεί να είναι κάθε εξουσία, ακόμα και η δικαστική. Εδώ, όμως, πρέπει να ξεκαθαριστούν κάποιες έννοιες. Η καταχρηστική άσκηση οποιουδήποτε δικαιώματος δεν επιτρέπεται κατά το Σύνταγμα (άρθ. 25 παρ. 3). Ακόμα και το δικαίωμα στην πληροφόρηση και κριτική έχει τους περιορισμούς του (άρθρο 14 και 15 του Συντάγματος, άρθρο 9 και 10 ΕΣΔΑ, άρθρο 52 Χάρτη για τα θεμελιώδη δικαιώματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης). Η κριτική των δικαστικών ενεργειών και αποφάσεων είναι ευπρόσδεκτη, αλλά πρέπει να είναι τεκμηριωμένη και όχι αυθαίρετη, υπηρετούσα σκοπιμότητες της στιγμής, και να τηρεί τον νόμο που είναι η έκφραση της λαϊκής βούλησης. Οι διαρροές στα ΜΜΕ κατά την ανάκριση, και όχι μόνο, κεντρίζουν μεν το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης, αλλά παρέχουν μονομερείς, και συχνά εσφαλμένες, πληροφορίες, ενώ καταργούν στην πράξη το δικαστικό απόρρητο, το οποίο προβλέπεται για να διευκολύνει τις διαδικαστικές ενέργειες των ανακριτικών υπαλλήλων, προκειμένου να υπηρετηθεί καλύτερα ο σκοπός της αποτελεσματικής διαλεύκανσης των εγκλημάτων. Η ελεύθερη ενημέρωση της κοινής γνώμης αποτελεί συνταγματική αρχή, αλλά και η ανεξαρτησία της δικαστικής εξουσίας, ομοίως. Η αρμονική συνύπαρξη των αξιακών αρχών που αυτές εκφράζουν αποτελεί το ζητούμενο.

Η σφοδρότητα των επιθέσεων κατά της Δικαιοσύνης δεν πηγάζει πάντοτε από αγαθές προθέσεις. Τα ΜΜΕ έχουν χαρακτηριστεί ως τέταρτη εξουσία, και, όπως κάθε εξουσία, τείνουν και αυτά να καταχρώνται τη θέση τους στη δημοκρατική έννομη τάξη. Επιτίθενται συχνά στη Δικαιοσύνη και την απαξιώνουν συνειδητά, με τελικό σκοπό να επηρεάσουν τις αποφάσεις της. Ακόμα χειρότερα, επικρίνουν συγκεκριμένους δικαστές, στους οποίους, όμως, δεν επιτρέπεται να υπερασπιστούν δημόσια τον εαυτό τους. Προσπαθούν με τη μέθοδο των διαρροών, για τις οποίες φυσικά δεν ευθύνονται μόνο τα ίδια, όχι απλώς να ενημερώνουν για τις δικαστικές ενέργειες που προβάλλουν, αλλά να τις επηρεάζουν πριν ή να τις απαξιώνουν μετά. Ας μη λησμονείται ότι τα ΜΜΕ συχνά προβάλλουν μονομερώς ή επικρίνουν άκριτα πολιτικές ή άλλες επιλογές και, χρησιμοποιώντας τη δύναμή τους, δεν διστάζουν να στραφούν και κατά δικαστικών λειτουργών. Ορισμένοι, μάλιστα, δημοσιογράφοι ή διευθυντές ΜΜΕ, συνήθως υπαινικτικά, προσπαθούν να ασκήσουν επιρροή σε δικαστικούς λειτουργούς, ακόμα και για να προστατέψουν τα προσωπικά οικονομικά τους συμφέροντα, τρέχοντα ή μελλοντικά. Άλλες φορές η κριτική που ασκούν

στηρίζεται απλώς σε αποσπασματικές ή λανθασμένες πληροφορίες. Πολλοί από τους δημοσιογράφους των δικαστικών ρεπορτάζ ενεργούν υπό την πίεση της άμεσης διακίνησης της είδησης, πρόχειρα, χωρίς να επιχειρούν την αξιόπιστη επιβεβαίωση της σχετικής πληροφορίας. Όσοι μάλιστα από τους συναδέλφους τους είναι αρμόδιοι να διαμορφώνουν τους τίτλους των σχετικών δικαστικής φύσης ειδήσεων, καθώς συχνά δεν αντιλαμβάνονται πλήρως το περιεχόμενό τους, συντάσσουν τίτλους ειδήσεων εσφαλμένους, συχνά παραπλανητικούς και κάποτε εντελώς αντίθετους με την ίδια την είδηση³⁸.

3.3.1. Η συγκέντρωση των ΜΜΕ στην ελληνική έννομη τάξη

Στα ελληνικά ΜΜΕ καταγράφεται ένας υψηλός βαθμός συγκέντρωσης του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, ιδίως σε αυτά που κυριαρχούν στην προσέλκυση του κοινού και την εξασφάλιση διαφημιστικών εσόδων. Στο χώρο των ΜΜΕ έχουν διεισδύσει σε μεγαλύτερο βαθμό επιχειρηματικοί φορείς με συμφέροντα στις βιομηχανίες ναυτιλίας, ταξιδιών, κατασκευών, τηλεπικοινωνιών και πετρελαίου κ.λπ. Στην πράξη οι εν λόγω φορείς δεσπόζουν στο ιδιοκτησιακό καθεστώς των ελληνικών ΜΜΕ, παρά το γεγονός ότι το Σύνταγμα, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, ορίζει ότι απαγορεύεται η συγκέντρωση περισσότερων του ενός ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης της αυτής μορφής³⁹.

Είναι γνωστές οι κατά περιόδους επικρίσεις, ακόμα και στον ίδιο τον Τύπο, για τη νοσηρή εικόνα αδιαφάνειας και διαπλοκής στο ραδιοτηλεοπτικό τοπίο. Επίσης, σύμφωνα με στοιχεία που έχει καταθέσει το ΕΣΡ και στη Βουλή (Επιτροπή Θεσμών και Διαφάνειας) προκύπτει ότι σε πολλές περιπτώσεις οι ιδιοκτήτες καλύπτονται πίσω από παράκτιες (off-shore) εταιρείες προκειμένου να παρακάμψουν το ασυμβίβαστο. Σε άλλες περιπτώσεις οι εμφανιζόμενοι ως βασικοί μέτοχοι αποτελούν «προκάλυμμα» εκείνων που πραγματικά ασκούν επιρροή στα συγκεκριμένα ΜΜΕ. Ενδεικτική της παθογένειας του συστήματος ήταν κατά το 2003 η ανοιχτή σύγκρουση των μετόχων του καναλιού Alter, του κ. Αθανασούλη, ιδιοκτήτη της εταιρείας Altec, και του κ. Κουρή, ιδιοκτήτη του Ομίλου Κουρή (Αυριανή) ή ακόμα και η θέση του Προέδρου του ΕΣΡ, κ. Λασκαρίδη, που έχει δηλώσει αδυναμία να

³⁸ Ε. Κουμάντου, Τα ευρύματα έρευνας για τη δεοντολογία των ΜΜΕ, Συνήγορος του Πολίτη, Ρητορική Μίσους και Διακρίσεις, 2017, σελ. 131 επ.

³⁹ Π. Σελέκος, Η συγκέντρωση επιχειρήσεων στην ευρύτερη αγορά ενημέρωσης (ΜΜΕ), Επισκόπηση Εμπορικού, 1/2002, σελ. 80 επ.

ελέγξει μέχρι τελευταίου φυσικού προσώπου τις πολυμετοχικές – συμμετοχικές εταιρίες, οι οποίες εμφανίζονται να κατέχουν μετοχές.

Η απαγόρευση της υπερβολικής συγκέντρωσης αποτελεί έκφραση της επιταγής της αντικειμενικότητας και της πολυφωνίας στον χώρο των μέσων ενημέρωσης. Η μη συγκέντρωση του ελέγχου πολλών μέσων ενημέρωσης δεν κατοχυρώνει πάντα την πολυφωνία στα μέσα ενημέρωσης, αλλά αποτελεί ένα αναγκαίο βήμα προς την κατεύθυνση της εξασφάλισης πολυφωνίας. Η απαγόρευση της συγκέντρωσης μέσων ενημέρωσης έχει αυτοτελή οικονομική σημασία. Είναι παράγοντας που συντελεί στη δημιουργία συνθηκών ελεύθερου και υγιούς ανταγωνισμού στον χώρο των μέσων ενημέρωσης, ο οποίος εκτός από προνομιακό πεδίο των θεμελιωδών ελευθεριών της έκφρασης, της τέχνης, της επιστήμης, της παιδείας, της πληροφόρησης, είναι και βασικός τομέας οικονομικής, επιχειρηματικής και επαγγελματικής δραστηριοποίησης.

Ως τρίτο δικαιολογητικό υπόβαθρο της συνταγματικής θεσπίσεως κανόνων για τη συγκέντρωση μέσων ενημέρωσης προβάλλει, όπως προκύπτει από τα πρακτικά της συζητήσεως στην Βουλή⁴⁰, καθώς και από τη συστηματική ερμηνεία όλων των εδαφίων του άρθρου 14 παρ. 9, η καταπολέμηση της διαπλοκής μεταξύ επιχειρηματιών που δραστηριοποιούνται στα μέσα ενημέρωσης και πολιτικών αποφάσεων και επιλογών. Η συνταγματική στόχευση της καταπολέμησης της αθέμιτης και νοθεύουσας το πολιτικό σύστημα διαπλοκής δεν εξαντλείται στα εδάφια 5, 6 και 7 του άρθρου 14 παρ. 9 αλλά βρίσκει έκφραση τόσο στην απαγόρευση της υπερσυγκέντρωσης του ελέγχου μέσων ενημέρωσης, όσο και στην επιταγή κυρίως της διαφάνειας αλλά και της πολυφωνίας στην ενημέρωση. Η απαγόρευση της συγκέντρωσης υπερβολικής ισχύος στα μέσα ενημέρωσης περιορίζει δομικά τις προοπτικές αθέμιτου επηρεασμού των πολιτικών προσώπων και των πολιτικών κινήσεων από τις βουλές ισχυρών προσώπων των μέσων ενημέρωσης. Σύμφωνα με τα παραπάνω, η απαγόρευση της συγκέντρωσης μέσων ενημέρωσης δομείται πάνω στις ανάγκες α) της πολυφωνίας και της αντικειμενικότητας της ενημέρωσης, β) του ελεύθερου και υγιούς ανταγωνισμού στον χώρο της ενημέρωσης και γ) στη συνταγματική απόφαση της αντιμετώπισης του προβλήματος της αθέμιτης επιρροής

⁴⁰ Βλ. πρακτικά της συνεδριάσεως της Ολομέλειας της Ζ. Αναθεωρητικής Βουλής την 7.2.2001

οικονομικών συμφερόντων φυσικών ή νομικών προσώπων, που έχουν τον έλεγχο μέσων ενημέρωσης, σε πολιτικούς και πολιτικές αποφάσεις⁴¹.

Σύμφωνα με τις βασικές προαποδοχές της νεοφιλελεύθερης αντίληψης, οι δυνάμεις της αγοράς και γενικά της εμπορευματικής κοινωνίας είναι προπολιτικές· δηλαδή, ιδεολογικά ουδέτερες απέναντι στις στοχεύσεις των θεσμών της πολιτικής κοινωνίας, όπως οι τελευταίες συντίθεται μέσα από τη σύγκρουση κοινωνικών συμφερόντων και τη σύνθεση δημοσίων-κοινών επιδιώξεων. Ως εκ τούτου, η δομή και η λειτουργία της ραδιοτηλεοπτικής αγοράς, χωρίς οποιαδήποτε ρυθμιστική ανάμειξη του κράτους, προωθούν από μόνες τους την ελεύθερη ανταλλαγή ιδεών, στάσεων και προτιμήσεων. Η αύξηση των πηγών της πληροφόρησης διαμέσου της τεχνολογικής προόδου οδηγεί αυτόματα σε επίταση της πολλότητας των απόψεων, των στάσεων και των προτιμήσεων των ατόμων-πολιτών. Από την άλλη, μια αυτορυθμιζόμενη, με βάση τους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης, ραδιοτηλεοπτική αγορά προσαρμόζεται ολόενα και πιο αποτελεσματικά στην επιθυμία του κοινού για πληροφόρηση και διάλογο πάνω σε ζητήματα δημοσίου ενδιαφέροντος, και γι' αυτό το λόγο ανταποκρίνεται πιο αποδοτικά στην επιδίωξη του δημοσίου συμφέροντος. Οι παραπάνω προαποδοχές συγκλίνουν προς μια γενικότερη πολιτικοφιλοσοφική τοποθέτηση: Η πιο σημαντική εγγύηση της ελευθερίας επιλογής των πολιτών-καταναλωτών συνδέεται άμεσα με την ελευθερία των μέσων έναντι του κράτους. Η τελευταία, με τη σειρά της, διασφαλίζεται αποτελεσματικά μόνο διαμέσου της απεριόριστης προστασίας της επιχειρησιακής δραστηριότητας αυτών που κατέχουν την τεχνολογική, τεχνοκρατική και κεφαλαιοκρατική υποδομή των μέσων επικοινωνίας. Με άλλα λόγια, η ελευθερία της δημόσιας επικοινωνίας ισοδυναμεί με την αρνητική ελευθερία του ιδιώτη να επιλέγει τα προϊόντα που θα καταναλώσει, καθώς και με την αρνητική ελευθερία του επιχειρηματία να δράσει χωρίς έξωθεν περιορισμούς, με βάση την εκτίμηση της προσφοράς και της ζήτησης των προϊόντων που προσφέρει. Συνταγματική εγγύηση της αρνητικής ελευθερίας του καταναλωτή και του επιχειρηματία αποτελεί το δικαίωμα στην ελεύθερη οικονομική-επιχειρησιακή δραστηριότητα στην αμυντική του διάσταση –αυτή, δηλαδή, που συνδέεται με την ιδιοκτησία των πόρων της επιχειρηματικότητας. Η οικονομική σκοπιά βρίσκεται, άλλωστε, στην καρδιά της νεοφιλελεύθερης αντίληψης περί δικαίου και περί δημοσιότητα. Κύριο χαρακτηριστικό της αντίληψης αυτής αποτελεί

⁴¹ Π. Σελέκος, ο.π., σελ. 80 επ.

η ιδιοκτησιακή πρόσληψη του δημοσίου λόγου. Για να μπορεί να εκπληρωθεί η «επιταγή της ελευθερίας» (Merill 1974) είναι αναγκαίο να θεωρήσουμε τη δυνατότητα έκφρασης ως μια φυσική, διανθρώπινη ιδιότητα –με την έννοια της property–, η οποία είναι άξια προστασίας στο βαθμό που βοηθά το άτομο στην επίτευξη των ιδιωτικών του σκοπών –αυτών δηλαδή που συνδέονται με την ατομική του ευδαιμονία. Σε αυτό το πλαίσιο, η δημοκρατική επιρροή της ελευθερίας του λόγου ως αρχής κριτικού ελέγχου της εξουσίας θεωρείται ως μία δευτερεύουσα, παράπλευρη λειτουργική συνιστώσα της έκφρασης. Αντίθετα, αυτό που προέχει είναι η δυνατότητα εκδήλωσης της ελεύθερης βούλησης του ατόμου, υπό την έννοια της ανεμπόδιστης αξιοποίησης των μέσων και των ιδιοτήτων (χαρισμάτων, φυσικών ταλέντων κ.τλ.) που αυτό «κατέχει» δικαιωματικά ως πρόσωπο. Με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο το άτομο είναι ελεύθερο να αξιοποιεί τον πλούτο που προέρχεται από τις παραγωγικές του δυνάμεις, με τον ίδιο τρόπο καθίσταται ελεύθερο να χρησιμοποιήσει τους επικοινωνιακούς πόρους (κεφάλαιο, τεχνογνωσία αλλά και πρόσβαση σε δημόσια αγαθά, όπως οι ραδιοτηλεοπτικές συχνότητες) που τυχαίνει να βρίσκονται στη νόμιμη κατοχή. Εδώ η έννοια της επικοινωνιακής αυτονομίας ισοδυναμεί κατά κύριο λόγο με την ασυλία του ιδιοκτήτη – επιχειρηματία απέναντι σε οποιαδήποτε απόπειρα πολιτικής αναδιανομής του επικοινωνιακού πλούτου.

3.4. Προπαγάνδα και metaverse

Μια παραλλαγή του νεοφιλελεύθερου μοτίβου συνιστά η εξίσωση της επικοινωνιακής αυτονομίας με την «αυθεντική» εικόνα του ανεμπόδιστου και τελείως μοναχικού δημοσιογράφου. Η τοποθέτηση αυτή εκφράζεται παραδειγματικά στο έργο των Merrill, Gade και Blevens (2001), οι οποίοι δηλώνουν την πρόθεσή τους να αμυνθούν απέναντι στις υποτιθέμενες «κατακτήσεις» της κοινοτιστικής δημοσιογραφίας, ανατρέχοντας στοχαστικά και με τόνο νοσταλγικό στην περίοδο της «απόλυτης ελευθερίας» και του «τέλειου ατομικισμού».

Σύμφωνα με τους παραπάνω συγγραφείς, ο τύπος χάνει σε παγκόσμια κλίμακα την αυτονομία του, και μαζί τη θεσμική του σημασία. Ένα νέο «παράδειγμα» αντικαθιστά την ελευθερία ως οργανωτική αρχή της δημοσιογραφίας: το παράδειγμα της τάξης, της αρμονίας, του προσανατολισμού στον «άλλο», της συνεργασίας, της πίστης και της υπακοής. Φαινόμενα όπως το ομαδικό ρεπορτάζ, η δημοσιογραφική έρευνα που προσανατολίζεται σε και προέρχεται από συγκεκριμένες ομάδες, η χρησιμοποίηση των νέων τεχνολογιών για την ενθάρρυνση της πολιτικής συμμετοχής, αλλά και η

ανάπτυξη εκπαιδευτικών λειτουργιών από τα μέσα, σηματοδοτούν το πέρασμα στη λεγόμενη «Κοινοτιστική Περίοδο» (“Communitarian Era”). Βασικό χαρακτηριστικό της τελευταίας υποτίθεται πως είναι ο περιορισμός της σημασίας της ελευθερίας, του πλουραλισμού και της ηθικής διαφωνίας, και η μετακίνηση του ενδιαφέροντος στην ενεργοποίηση ενός νέου είδους πολιτικής κοινότητας. Μιας κοινότητας που θα βασίζεται πλέον όχι στην ελευθερία αλλά στην ασφάλεια που παρέχει η ενεργητική συμμετοχή στις διεργασίες μιας δημόσιας σφαίρας με «διευθυνόμενη δομή» (“ordered structure”).

Πιθανόν είναι ότι αυτή η περιγραφή ανταποκρίνεται έως ένα βαθμό στα δεδομένα της αμερικανικής εμπειρίας. Αλλά δεν παύει να αποτελεί και μια επίθεση στις κατακτήσεις των μεταπολεμικών δημοκρατικών κοινωνιών. Μια επίθεση που χρησιμοποιεί ως κύρια όπλα την ειρωνεία και την υπεραπλούστευση. Σύμφωνα με την εκτίμηση των παραπάνω συγγραφέων, η ανάδειξη του τύπου ως μέσου προώθησης του δημοσίου συμφέροντος ισοδυναμεί με την «απελευθέρωση από την ελευθερία» (Merrill, Gade και Blevens 2001: 27 επ.), και ειδικότερα με την απόρριψη της διαφωτιστικής αυτονομίας εις όφελος του πατερναλισμού, ο οποίος επικρατεί παγκοσμίως λόγω των υπερβολών της «ελευθεριακής-υπαρξιακής» δημοσιογραφίας. Εξάλλου, σύμφωνα πάντα με την ίδια εκτίμηση, η εθελούσια υπαγωγή στις αποφάσεις του «άλλου» και ο περιορισμός της συνειδησιακής αυτονομίας του δημοσιογράφου συνιστούν ένα είδος μεταβίβασης ευθυνών, ένα είδος απαλλαγής του ατόμου από την υποχρέωση ανάληψης ιδίων πρωτοβουλιών. Μία «εθελοδοουλία» που μπορεί να εξηγηθεί ψυχολογικά με βάση τη θεωρία του Erich Fromm για το «τραύμα που συνδέεται με την ατομική ελευθερία» (31-2, 37). Ασφαλώς, οι παραπάνω υπεραπλουστευτικές και ειρωνικές επιθέσεις σε βάρος της θετικής ή συμμετοχικής ελευθερίας τρέφονται σε μεγάλο βαθμό από τις υπερβολές όσων καταγγέλλουν με τρόπο γενικόλογο την λεγόμενη «εξουσία» των ΜΜΕ. Οι τελευταίοι θεωρούν συλλήβδην πως τα μέσα μαζικής επικοινωνίας δεν είναι τίποτε άλλο παρά όργανα προπαγάνδας του κράτους και των οικονομικών συμφερόντων που το στηρίζουν. Όχι τελείως άδικα, οι παραπάνω συγγραφείς στηρίζουν την καταστροφική κριτική τους σε ορισμένες ακραίες διατυπώσεις του «μέντορα» της καταγγελητικής αντίληψης περί μέσων, του Noam Chomsky. Συνδέουν μάλιστα τον τελευταίο με τις πρώιμες και εξαιρετικά απλουστευτικές προσεγγίσεις των οπαδών των νέων τεχνολογιών, οι οποίοι πιστεύουν ότι το διαδίκτυο και η ψηφιακή επανάσταση

δημιουργούν από μόνες τους τη δυνατότητα για μια κοινωνία που θα βασίζεται στην κοινότητα και θα αναπτύσσεται με βάση το διάλογο και τη δημοκρατία (38-40). Κατά τη δική μας εκτίμηση, τόσο η νεοφιλελεύθερη υπεραπλούστευση, όσο και η καταστροφολογική καταγγελία της «υπερεξουσίας των ΜΜΕ» συντελούν εξίσου στην ενθάρρυνση μιας άγονης συγκρουσιακής λογικής. Μιας λογικής που μειώνει σε σημαντικό βαθμό το περιθώριο για υιοθέτηση μιας ήπιας κανονιστικής προσέγγισης των ζητημάτων της δημόσιας επικοινωνίας.

Από κοινού με την «αυτοποιητική θεωρία περί μέσων» (Luhmann 1996/2003), οι παραπάνω προσεγγίσεις επικυρώνουν τον αποχωρισμό του πεδίου της μαζικής επικοινωνίας από την κανονιστική προοπτική της δημόσιας σφαίρας του νεωτερικού κράτους δικαίου. Για τους υποστηρικτές της νεοφιλελεύθερης θέσης, οι κάθε είδους κανονιστικές προσεγγίσεις, όπως αυτές που συνδέονται με την προαγωγή της αντικειμενικότητας και της πολυφωνίας, «χτίζουν» τη δημόσια επικοινωνία με βάση το πρότυπο του «τυπικού» ανθρώπου, και γι' αυτό συντελούν στον κονφορμισμό (Merrill, Gade και Blevens 2001: 45). Αυτό το επιχείρημα –που αντλείται από μία λανθασμένη ερμηνεία του «περί ελευθερίας» δοκιμίου του John Stuart Mill– βρίσκεται, κατά τους νεοφιλελεύθερους οπαδούς της άκρατης επικοινωνιακής αυτονομίας, στην καρδιά του Αμερικανικού Συντάγματος: «Το Κογκρέσο δεν επιτρέπεται να ψηφίσει νόμο... που να θίγει την ελευθερία του τύπου». Η διάταξη αυτή, ερμηνευόμενη κατά γράμμα και σύμφωνα με τις βασικές προαποδοχές της νεοφιλελεύθερης θέσης, προσφέρει το έρεισμα της απαγόρευσης μόνο της νομοθετικής παρέμβασης στο πεδίο της δημοσιότητας αλλά και αυτής της ίδιας της κανονιστικής προοπτικής. Η διάταξη αυτή αποτελεί το «παγκόσμιο οχυρό» της απόλυτης ελευθερίας, και μέχρι να αναθεωρηθεί, οι δημοσιογράφοι είναι ελεύθεροι να ψεύδονται, να παρερμηνεύουν, να προσβάλλουν την ιδιωτικότητα και να προκαλούν κάθε είδους κοινωνικές αναταραχές. Μόνο εμπόδιο σε αυτή τη δυναμική που απειλεί να καταστρέψει τις δομές της δημόσιας σφαίρας αποτελεί η άνοδος της «λαϊκής» δημοσιογραφίας, δηλαδή η έγερση του «κυρίαρχου» κοινού που δεν θα αρκείται πλέον να καταναλώνει τα προϊόντα της μεσοποιημένης επικοινωνίας, αλλά απαιτεί να χρησιμοποιήσει τα εργαλεία των μέσων για να επιδιώξει την κοινωνική διεύθυνση της παραγωγής των μέσων και της συναφούς οικονομίας που είναι χτισμένη γύρω από αυτά

3.4.1. Νομικά ζητήματα προπαγάνδας γύρω από το metaverse

Ζούμε σε έναν κόσμο διαρκώς μεταβαλλόμενο. Αποτελεί, πράγματι, κοινότυπη διαπίστωση ότι η εξέλιξη συνιστά εγγενές χαρακτηριστικό κάθε ιστορικής περιόδου, παρατηρείται, ωστόσο, μια ειδοποιός διαφορά της σύγχρονης εποχής σε σχέση με πολλές προηγούμενες. Η εν λόγω διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι ο κόσμος ανέκαθεν συνέπιπτε με αυτό που μπορεί να γίνει αντιληπτό ως περιβάλλον, χειροπιαστό και μη, φτιαγμένο, όμως, σε κάθε περίπτωση από ύλη και φυσικά στοιχεία. Πλέον, συντελείται μια πρωτόγνωρη μετάβαση, καθώς πέρα από την υλική, έχει κάνει -έντονη ήδη- την εμφάνισή της η ψηφιακή διάσταση που μεταβάλλει την ανθρώπινη ζωή σε e-ζωή. Ο σύγχρονος άνθρωπος διαθέτει ψηφιακή εικόνα και ταυτότητα, αλλά και ψηφιακούς φίλους, εργάζεται σε ψηφιακές πλατφόρμες, επικοινωνεί μέσω ψηφιακών υπηρεσιών, πραγματοποιεί αγορές μέσω διαδικτύου, ενημερώνεται και ψυχαγωγείται ψηφιακά, με αποτέλεσμα η ζωή του να μοιράζεται, στην πράξη, μεταξύ του υλικού και του ψηφιακού του εαυτού. Ως εκ τούτου, μπορεί να γίνει βάσιμα λόγος για σύγκλιση μεταξύ του ψηφιακού και του πραγματικού κόσμου, η οποία έχει εγκαταλείψει τον ουτοπικό χαρακτήρα που της αποδιδόταν μέχρι πρότινος ως προϊόν της φαντασίας κάποιου ευφυούς κινηματογραφιστή και πραγματώνεται πλέον μέσω των τεχνολογιών που την έχουν καταστήσει δυνατή, με αποτέλεσμα να εξαλείφονται -ή να καθίστανται σε μεγάλο βαθμό δυσδιάκριτα- τα όρια μεταξύ των δύο κόσμων. Στο πλαίσιο αυτό, έχουν ήδη κάνει την εμφάνισή τους οι τεχνολογίες εκτεταμένης πραγματικότητας (extended reality- XR)⁴² στις οποίες εντάσσονται η εικονική πραγματικότητα (virtual reality- VR)⁴³ και η μεικτή πραγματικότητα (mixed reality- MR), οι οποίες οδηγούν στον ψηφιακό μετασχηματισμό.

⁴² Ως τεχνολογία εκτεταμένης πραγματικότητας νοείται κάθε τεχνολογία που μπορεί να τροποποιήσει την πραγματικότητα προσθέτοντας ψηφιακά στοιχεία στο περιβάλλον του χρήστη, βλ. Congressional Research Service, *The Metaverse: Concepts and Issues for Congress*, 2022, σ. 7, διαθέσιμο σε: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R47224>

⁴³ Πρόκειται για τον συνδυασμό στοιχείων της επαυξημένης και της εικονικής πραγματικότητας, κατά τρόπο ώστε τα ψηφιακά αντικείμενα να μπορούν να αλληλεπιδρούν με τον πραγματικό κόσμο. Ο συνδυασμός του ψηφιακού με το πραγματικό περιβάλλον συνεπάγεται τη δημιουργία ενός νέου, υβριδικού περιβάλλοντος, το οποίο χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη και την πραγματική αλληλεπίδραση των ψηφιακών με τα πραγματικά στοιχεία. Ο χρήστης π.χ. μπορεί να αλληλεπιδράσει με ένα ψηφιακό αντικείμενο στον φυσικό κόσμο, σαν να το είχε πραγματικά στα χέρια του. Congressional Research Service, ό.π., *The Metaverse*, 2022, σ. 9 επ.

Ο όρος Metaverse ανατρέχει στο 1992, όταν ο συγγραφέας Neal Stephenson τον χρησιμοποίησε στο επιστημονικής φαντασίας μυθιστόρημά του Snow Crash για να περιγράψει έναν ολοκληρωμένο ψηφιακό κόσμο που υπάρχει παράλληλα με τον πραγματικό και προέρχεται από τις λέξεις «μετά» και «universe», θα μπορούσε δηλ. να αποδοθεί στα ελληνικά ως μετασύμπαν⁴⁴. Σήμερα, χωρίς να υπάρχει ένας σαφής, ευρέως αποδεκτός ορισμός, ο όρος χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει μια κατάσταση στην οποία η φυσική πραγματικότητα συγχωνεύεται με τον ψηφιακό κόσμο και μέσω τεχνολογιών που επιτρέπουν πολυαισθητηριακές αλληλεπιδράσεις καθίσταται εφικτή η σύγκλιση με τα εικονικά περιβάλλοντα καθώς και η δημιουργία εξατομικευμένων ψηφιακών χαρακτήρων, τα οποία αποτελούν μια αναπαράσταση του χρήστη σε έναν τρισδιάστατο κόσμο, τα γνωστά άβαταρ⁴⁵. Μέσω αυτών των ψηφιακών τους εαυτών, οι χρήστες έχουν τη δυνατότητα να δραστηριοποιούνται στον ψηφιακό κόσμο κατά τρόπο αντίστοιχο προς τον φυσικό, να γνωρίζουν φίλους, να προβαίνουν σε κάθε είδους συναλλαγές, να διασκεδάζουν παίζοντας παιχνίδια – άλλωστε η εμφάνιση του Metaverse σχετίζεται κατά κύριο λόγο με τα επιστημονικής φαντασίας παιχνίδια στο διαδίκτυο, όπως το γνωστό Fortnite, στο οποίο οι χρήστες μεταφέρονται σε εικονικά περιβάλλοντα, όπου και αλληλεπιδρούν– να εργάζονται και να ψυχαγωγούνται. Τα όρια μεταξύ των δύο κόσμων καθίστανται με τον τρόπο αυτό ρευστά, καθώς τα άβαταρ ζουν στην εικονική διάσταση αντίστοιχα με τη φυσική, αποκτούν περιουσία και διαθέτουν νομίσματα για τις συναλλαγές τους, κινούμενα εντός των εικονικών κοινωνιών.

Δομικά στοιχεία του Metaverse αποτελούν η Τεχνητή Νοημοσύνη (Artificial Intelligence)⁴⁶, το Διαδίκτυο των Πραγμάτων (Internet of Things)⁴⁷, το Blockchain⁴⁸,

⁴⁴ Βλ. Europol, Policing in the metaverse: what law enforcement needs to know, an observatory report from the Europol Innovation Lab, 2022, σ. 7.

⁴⁵ Το άβαταρ μπορεί να έχει οποιαδήποτε μορφή επιλέξει ο χρήστης, προκειμένου να απεικονίσει τον εαυτό του στο εικονικό περιβάλλον. Η ποιότητα αυτής της αναπαράστασης αυξάνει το αίσθημα του χρήστη ότι αποτελεί πράγματι μέρος αυτού του εικονικού κόσμου, αναλυτικά για τα άβαταρ βλ. και Grasnack A., Digitale Avatare = humanoide Phantome?, Wirtschaftsinformatik & Management 2022, σ. 352 επ., επίσης European Parliamentary Research Service, Metaverse, Opportunities, risks and policy implications, 2022, σ. 2, διαθέσιμο σε: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2022\)733557](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2022)733557)

⁴⁶ Βάσει του σχετικού ορισμού της Microsoft, ως Τεχνητή Νοημοσύνη νοείται «μια ομάδα τεχνολογιών που επιτρέπουν στους υπολογιστές να αντιλαμβάνονται, να μαθαίνουν, να επιχειρηματολογούν και να συνδράμουν στη λήψη αποφάσεων για την επίλυση προβλημάτων με τρόπους που μοιάζουμε αυτά που κάνουν οι άνθρωποι». Επί της ουσίας ενσαρκώνει τον τομέα της

το cloud computing⁴⁹ και τα 5G/6G δίκτυα. Κάποια από τα βασικά χαρακτηριστικά του Metaverse είναι τα ακόλουθα:

α) Είναι ανοικτό και ανεξάρτητο. Δεν μπορεί να ελέγχεται από κανέναν.

β) Είναι μοναδικό και προσβάσιμο σε όλους.

γ) Είναι διαλειτουργικό, επιτρέποντας στις διαφορετικές πλατφόρμες και συστήματα να ανταλλάσσουν πληροφορίες μεταξύ τους ή να αλληλεπιδρούν. Συνακόλουθα, οι χρήστες μπορούν να κινούνται από το ένα σημείο του σε οποιοδήποτε άλλο χωρίς πρόβλημα, αλλά και να μεταφέρουν τα ψηφιακά τους υπάρχοντα, χωρίς τον κίνδυνο της απώλειας της λειτουργικότητάς τους.

επιστήμης των υπολογιστών που ασχολείται με τη σχεδίαση ευφυών υπολογιστικών συστημάτων τα οποία επιδεικνύουν χαρακτηριστικά που παραδοσιακά σχετίζονται με την ανθρώπινη νοημοσύνη και συμπεριφορά. Επί της Τεχνητής Νοημοσύνης βλ. ενδεικτικά Τάσσης Σ., Η εποχή της Τεχνητής Νοημοσύνης, ΔΙΜΕΕ 2018, σ. 484 επ., Κανέλλος Λ., Εφαρμογές Τεχνητής Νοημοσύνης 2021, Μήτρου Λ. (επιμ.), Μπορεί ο αλγόριθμος..., 2023.

⁴⁷ Το Διαδίκτυο των Πραγμάτων συνίσταται στο γεγονός ότι ολοένα και περισσότερες συσκευές μπορούν πλέον να συνδεθούν στο διαδίκτυο. Λαμβάνοντας ερεθίσματα μέσω αισθητήρων από τον υλικό κόσμο, συλλέγουν και καταγράφουν πληροφορίες τις οποίες στη συνέχεια διοχετεύουν στις αντίστοιχες εφαρμογές μέσα από τα διαθέσιμα δίκτυα, σκοπεύοντας σε μια κατά το δυνατόν αποδοτικότερη και ευφύεστερη λειτουργία τους. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται όλες οι έξυπνες συσκευές. Για το Διαδίκτυο των Πραγμάτων βλ. ενδεικτικά Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., Διαδίκτυο των Πραγμάτων (Internet of Things- IoT): Αποικισμός της καθημερινής ζωής ή νέα τεχνολογική πρόκληση, ΔΙΜΕΕ 2014, σ. 346 επ..

⁴⁸ Πρόκειται για ψηφιακό μητρώο αποθήκευσης δεδομένων στο οποίο οι διενεργούμενες μεταξύ των χρηστών συναλλαγές καταγράφονται στο σύνολό τους με τρόπο επαληθεύσιμο και μόνιμο που καθιστά αδύνατη την παραποίησή τους. Με τον μηχανισμό του Blockchain, οι συναλλαγές, αλλά και κάθε έννομη κατάσταση μπορεί να επιβεβαιωθεί με ασφάλεια, ταχύτητα και πέραν κάθε αμφισβήτησης, καθώς η επιβεβαίωση αυτή γίνεται από κόμβους του δικτύου (nodes), όπου και κατανέμονται τα δεδομένα. Ενδεικτικά επ' αυτού βλ. Θεοδωράκης Ν./Καλογεράκης Γ., Blockchain: εφαρμογές, προοπτικές και προκλήσεις για το ελληνικό νομικό σύστημα, ΔΙΤΕ 2019, σ. 5 επ., Schrey J./Thalhofer Th., Rechtliche Aspekte der Blockchain, NJW 2017, σ. 1431 επ.

⁴⁹ Το λεγόμενο υπολογιστικό νέφος (cloud computing) αποτελεί μια τεχνολογία που χρησιμοποιεί το διαδίκτυο μεταξύ απομακρυσμένων διακομιστών (servers) για τη συντήρηση δεδομένων και εφαρμογών. Δεν προσδιορίζει συγκεκριμένο είδος υπηρεσιών, αλλά τον τρόπο δημιουργίας τους, καθώς οι διάφορες εφαρμογές και υπηρεσίες καθίστανται διαθέσιμες αποκεντρωμένα μέσω του διαδικτύου, δηλ. «μέσα από το σύννεφο». Επ' αυτού βλ. ιδιαίτερα αναλυτικά, Κουσουνή-Πανατζοπούλου Α., Cloud computing & νομικά ζητήματα, 2022

δ) Είναι απολύτως ρεαλιστικό, ως εκ τούτου οι χρήστες εντάσσονται πλήρως στον ψηφιακό κόσμο, «εμβυθίζονται» σε αυτόν και δεν περιορίζονται στο να τον παρακολουθούν

ε) Εξακολουθεί να υπάρχει και να αναπτύσσεται ακόμη και όταν ο χρήστης δεν το χρησιμοποιεί.

στ) Είναι διαρκώς διαθέσιμο στους χρήστες.

ζ) Μπορεί να χρησιμοποιείται ταυτόχρονα από άριστο αριθμό χρηστών.

η) Διέπεται από κλιμακωσιμότητα, ως εκ τούτου είναι δυνατόν, βάσει της αρχιτεκτονικής του, η απαιτούμενη ποσότητα ενέργειας να διατίθεται κατά περίπτωση, ώστε να είναι δυνατή η ταυτόχρονη συμμετοχή σε αυτό απεριόριστου αριθμού χρηστών χωρίς η αύξηση του αριθμού τους να επηρεάζει την αποδοτικότητα του συστήματος ή την ποιότητα της εμπειρίας για τους λοιπούς χρήστες. Επί του παρόντος, εντός του υπάρχοντος Metaverse δραστηριοποιούνται διάφορες πλατφόρμες, όπως οι Second Life, The Sandbox, Decentraland, Cryptobox, Somnium Space και Horizon Worlds⁵⁰. Επί της ουσίας, η ανάπτυξη του εν λόγω περιβάλλοντος θεωρείται εν πολλοίς ως η εξέλιξη του ίδιου του διαδικτύου, καθώς η «σύνδεση στο διαδίκτυο» μετεξελίσσεται σε «συμμετοχή στο Metaverse». Σε τεχνολογικό επίπεδο, βρισκόμαστε δηλ. σε μια μεταβατική περίοδο από το «επικεντρωμένο» δίκτυο (centralised web, WEB 2.0) όπου οι άνθρωποι διασυνδέονται μέσω των κοινωνικών δικτύων προς το αποκεντρωμένο δίκτυο (decentralised web, WEB 3.0), όπου ο ανθρώπινος παράγοντας ενδυναμώνεται και συμμετέχει ενεργά στη δημιουργία των ψηφιακών κόσμων⁵¹

Είναι προφανές ότι η εμφάνιση του Metaverse σε συνδυασμό με το γεγονός ότι, όπως κάθε νεοεμφανιζόμενο τεχνολογικό φαινόμενο, είναι εν πολλοίς αρρυθμιστο, δημιουργεί σειρά καινοφανών νομικών ζητημάτων, πολλά από τα οποία έχουν ήδη τεθεί, ενώ είναι αναμφισβήτητο ότι η ανάγκη επίλυσής τους καθίσταται ολοένα και πιο επιτακτική. Τα ζητήματα αυτά άπτονται τόσο της «εμπορικής» του

⁵⁰ Αναλυτικές πληροφορίες για τις κυριότερες πλατφόρμες στο Metaverse βλ. ενδεικτικά <https://www.blockchain-council.org/metaverse/10-best-metaverse-platforms/>

⁵¹ Βλ. και European Parliamentary Research Service, ό.π., Metaverse, 2022, σ. 2

διάστασης του ως αγοράς, όσο και της χρήσης των δεδομένων και της προστασίας της ιδιωτικότητας στο πλαίσιο της λειτουργίας του, αλλά και της αλληλεπίδρασης των άβαταρ μεταξύ τους, καθώς και με το ίδιο το Metaverse. Το νομικό ζήτημα που μας αφορά εν προκειμένω στην παρούσα εργασία είναι το ζήτημα της διοχέτευσης και της διαχείρισης των πληροφοριών.

Οι εταιρίες που δημιουργούν το εικονικό περιβάλλον αποκτούν τεράστια δύναμη επί των χρηστών και είναι σε θέση να έχουν στη διάθεσή τους έναν πολύ σημαντικό όγκο πληροφοριών για τον καθέναν εξ αυτών, οι οποίες άπτονται κάθε πτυχής της ζωής του και εκτείνονται από την εξωτερική του εμφάνιση και τις συναναστροφές του μέχρι τις αντιδράσεις του σε παντός είδους ερέθισμα. Τούτο μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία εξατομικευμένης και στοχευμένης διαφήμισης, η οποία δεν θα γίνεται καν αντιληπτή από τον χρήστη στο περιβάλλον του Metaverse⁵². Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο παράδειγμα: το άβαταρ του χρήστη περπατάει σε δρόμο στο εικονικό περιβάλλον. Βλέπει ένα αυτοκίνητο που δεν έχει ξαναδεί. Περνώντας μπροστά του, ακούει τις σκέψεις του ιδιοκτήτη σχετικά με το αυτοκίνητο αυτό. Φυσικά, η συνάντηση ήταν εξ αρχής κατασκευασμένη και στήθηκε ακριβώς βάσει του προφίλ που έχει δημιουργηθεί για τον συγκεκριμένο χρήστη και κατά τρόπο απολύτως προσαρμοσμένο στις προτιμήσεις του (από το χρώμα του αυτοκινήτου μέχρι και τη φωνή του εικονικού ιδιοκτήτη που ακούγεται). Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, τέτοιες μέθοδοι μπορούν να έχουν ανυπολόγιστες συνέπειες όταν χρησιμοποιούνται για σκοπούς πολιτικής προπαγάνδας, παραπληροφόρησης κ.λπ.⁵³ Το ίδιο ισχύει όταν γίνεται εκμετάλλευση του συμπεριφορικού προφίλ που έχουν καταρτίσει οι εταιρίες του εικονικού περιβάλλοντος για τους χρήστες, με αποτέλεσμα το εμφανιζόμενο περιβάλλον να διαμορφώνεται κατά τρόπο ώστε να είναι όχι μόνο εφικτή, αλλά και ιδιαίτερα εύκολη η χειραγώγηση του χρήστη, η συμπεριφορά και οι αντιδράσεις του οποίου έχουν ήδη σε προγενέστερο χρόνο καταγραφεί και αναλυθεί, προκειμένου αυτός να αντιδράσει όπως ακριβώς έχει (προ)εκτιμηθεί και (προ)υπολογιστεί. Ως εκ τούτου, τουλάχιστον

⁵² Πρβλ. συναφώς Dwivedi Y./Hughes L. κ.λπ., ό.π., Metaverse beyond the hype, 2022, σ. 22 επ., European Parliamentary Research Service, ό.π., Metaverse, 2022, σ. 5

⁵³ Βλ. και Council of the European Union (εκδ.), ό.π., Metaverse, 2022, σ. 10.

προς τον σκοπό της προστασίας των χρηστών ως καταναλωτών, απαιτείται να είναι τα διαφημιστικά μηνύματα στο Metaverse σαφώς διακριτά, τόσο σε ορατό όσο και σε ακουστικό επίπεδο, ενώ δεν πρέπει να επιτρέπεται η δημιουργία προφίλ των χρηστών που στηρίζονται στη συμπεριφορά τους. Ιδιαίτερη σημασία, στο πλαίσιο αυτό, έχει, ιδίως, η προστασία των ανηλίκων, η χειραγώγηση των οποίων, όταν λειτουργούν ως καταναλωτές εντός του εικονικού περιβάλλοντος του Metaverse, είναι ακόμη ευκολότερη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΠΟΙΝΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ ΣΕ ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΣΕ ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΠΕΔΟ

Η ποινικοποίηση της προπαγάνδας τόσο σε εθνικό επίπεδο όσο και στα διεθνή κείμενα δεν είναι ενιαία ούτε τιτλοποιείται ως τέτοια. Όπως είδαμε ανωτέρω με τα είδη της προπαγάνδας, ποινικά δεν αντιμετωπίζεται με ενιαίο τρόπο, αλλά χρειάζεται να προβούμε σε κατηγοριοποιήσεις. Ειδικότερα:

4.1. Η ποινική αντιμετώπιση της προπαγάνδας σε εθνικό επίπεδο

4.1.1. Περί της αντιμετώπισης του ρατσισμού και της ξενοφοβίας σε εθνικό επίπεδο

Το «έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά», ως λόγος που επαυξάνει το αξιόποινο, εμφανίστηκε αρχικά στον προϊσχύσαντα Ποινικό Κώδικα (ως άρθρο 81Α) με το άρθρο 10 παρ. 2 Ν 4285/2014 (με τίτλο «Ρατσιστικό έγκλημα») και τροποποιήθηκε στη συνέχεια με το άρθρο 21 του Ν 4356/2015⁵⁴.

⁵⁴ Για το θέμα βλ. σχετικά αναλυτικά σε Γ. Νούσκαλη, Ο ρατσιστικός λόγος μίσους ως μορφή του ρατσιστικού εγκλήματος, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2022, σελ. 124 επ. Π. Αλικάκου, Το περιστατικό βίας ή μίσους ως αξιόποινη πράξη. Η νέα διάταξη του άρθρου 361B ΠΚ, ΠοινΔικ 2016, σελ. 36 επ., Γ. Βούλγαρη, Τα εγκλήματα μίσους και η ποινική αντιμετώπισή τους στην Ελλάδα, ΠοινΔικ 2015, σελ. 275, Μ. Καϊάφα-Γκμπάντι, σε Δίκαιο των ποινικών κυρώσεων, 2020, ό.π., σελ. 145 επ., Β. Ζύγουρα, Η νομική αντιμετώπιση του «ρατσιστικού φαινομένου» σε ΕΕ και Ελλάδα. Θεσμικό πλαίσιο, διλήμματα και προβληματισμοί, ΠοινΔικ 2016, σελ. 1135 επ.,

Με τον ν. 4285/2014 μεταφέρθηκαν στην Ελληνική έννομη τάξη οι διατάξεις της απόφασης πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ, η οποία προβλέπει ότι τα κράτη μέλη της ΕΕ οφείλουν να λάβουν τα αναγκαία μέτρα για τον ποινικό κολασμό πράξεων ρατσισμού και ξενοφοβίας. Με το νόμο αυτό τροποποιήθηκαν οι διατάξεις του Ν. 927/1979 που προέβλεπε ποινικές κυρώσεις για τις για τις πράξεις που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά προσώπων για λόγους φυλετικής προέλευσης ή εθνικής καταγωγής κοκ⁵⁵.

Ειδικότερα, στο άρθρο 1 § 1 του ν. 927/1979 προβλεπόταν ότι «όποιος με πρόθεση, δημόσια, προφορικά ή δια του τύπου, μέσω του διαδικτύου ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο ή τρόπο, υποκινεί, προκαλεί, διεγείρει ή προτρέπει σε πράξεις ή ενέργειες που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά προσώπου ή ομάδας προσώπων, που προσδιορίζονται με βάση τη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τις γενεαλογικές καταβολές, την εθνική ή εθνοτική καταγωγή, το σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου ή την αναπηρία, κατά τρόπο που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα των ως άνω προσώπων, τιμωρείται με φυλάκιση τριών (3) μηνών έως τριών (3) ετών και με χρηματική ποινή πέντε έως είκοσι χιλιάδων (5.000-20.000) ευρώ. Στην παρ. 2 του ίδιου άρθρου προβλέπεται με τις ίδιες ποινές τιμωρείται όποιος με πρόθεση και με τα μέσα και τους τρόπους που αναφέρονται στην παράγραφο 1, υποκινεί, προτρέπει, προκαλεί ή διεγείρει σε διάπραξη φθοράς ή βλάβης πραγμάτων, εφόσον αυτά χρησιμοποιούνταν από τις παραπάνω ομάδες ή πρόσωπα, κατά τρόπο που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη. Μάλιστα, στις διατάξεις των παρ. 3 έως 5 προβλέπονται και διακεκριμένες μορφές των αδικημάτων αυτών. Με τη διάταξη αυτή προβλεπόταν το τιμωρούμενο σε βαθμό πλημμελήματος έγκλημα της δημόσιας προκλήσεως σε πράξεις που μπορεί να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος και βία κατά προσώπων εκ μόνου του λόγου της φυλετικής τους προέλευσης, του χρώματός τους, των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, των γενεαλογικών τους καταβολές, την εθνική ή εθνοτική καταγωγή τους, το σεξουαλικό

⁵⁵ Βλ. σχετ. Χ. Νάντου, Ιδιαιτερότητες στην ποινική αντιμετώπιση του ρατσισμού που εκδηλώνεται μέσω του διαδικτύου, σε: Δαλακούρα (επιμ.), Ηλεκτρονικό έγκλημα, σελ. 113 επ. Μ. Καϊάφα-Γκμπάντι, Η ποινική καταστολή της ρατσιστικής ρητορείας, των εγκλημάτων ρατσισμού και της ρατσιστικής διάκρισης: προς μια ουσιαστική προστασίας της αξίας του ανθρώπου, ΠοινΔικ 2016, σελ. 102 επ

προσανατολισμό τους, την ταυτότητα φύλου ή την αναπηρία τους. Η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος αυτού πληρούται όταν κάποιος δημόσια προτρέπει άλλον ή άλλους σε πράξεις ή ενέργειες που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία εναντίον των ως άνω προσώπων ή ομάδων προσώπων⁵⁶. Η «προτροπή» αυτή πρέπει να είναι δημόσια, με την έννοια ότι μπορεί να εισακουστεί και να επηρεάσει οποιονδήποτε δέκτη, ανεξαρτήτως αν τελείται σε δημόσιο ή ιδιωτικό χώρο με δημόσιο ή ιδιωτικό μέσο, οπωσδήποτε μπορεί να συμβεί μέσω του διαδικτύου, ενώ δεν μπορεί να θεωρηθεί «προτροπή» η απλή έκφραση γνώμης, κριτικής έστω δυσάρεστης ή επικριτική για τα ως άνω πρόσωπα⁵⁷. Σύμφωνα με τη νομολογία, η «προτροπή» ενέχει παρότρυνση, παρόρμηση, διέγερση, ενθάρρυνση και παρακίνηση για την τέλεση ενεργειών, προϋπόθεση που δεν συντρέχει όταν αποβλέπει κάποιος με αυτή στην αποδοχή και μόνον των απόψεών του. Οι πράξεις και οι ενέργειες, στις οποίες προτρέπει το υποκείμενο του εγκλήματος, πρέπει να είναι ικανές και πρόσφορες να προκαλέσουν «διακρίσεις, μίσος ή βία», χωρίς να απαιτείται και να προκληθούν. Επιπρόσθετα, απαιτείται η ως άνω προτροπή να γίνεται με τρόπο που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή να ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα των ως άνω προσώπων. Η υποκειμενική υπόσταση της αξιόποινης αυτής πράξης πληρώνεται με τη γνώση και θέληση των στοιχείων της αντικειμενικής υπόστασης, κατ' άρθρο 27 παρ. 1 ΠΚ. Το έννομο αγαθό που προστατεύεται με τις διατάξεις του ν. 927/1979 είναι το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα κάθε Έλληνα προς ίση μεταχείριση, ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του και απαγόρευση κάθε διάκρισης που αφορά το άτομό του (άρθρα 4 παρ.1 και 5 παρ.1 και 2 του Συντάγματος), ενώ και στο άρθρο 14 της ΕΣΔΑ προβλέπεται η απαγόρευση διακρίσεων κατά την απόλαυση των δικαιωμάτων και ελευθεριών που αναγνωρίζονται και προστατεύονται από τη Σύμβαση. Σύμφωνα με τη νομολογία, από άποψη ουσιαστικής εγκληματικής απαξίας που στηρίζει την ποινική κύρωση, θεωρείται ότι η διάταξη προστατεύει και τη δημόσια τάξη, αφού ο ρατσιστικός λόγος ή λόγος του μίσους αποτελεί μια κατάσταση που εγκυμονεί κινδύνους για τα ατομικά έννομα αγαθά των μελών της κοινωνίας και ειδικά των μελών εκείνων των πληθυσμιακών ομάδων, τις οποίες στοχοποιεί. Και τούτο, διότι οι διακρίσεις και η κοινωνική περιθωριοποίηση αφορούν όλους αφού πλήττουν στον πυρήνα της την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και συρρικνώνουν την έννοια των

⁵⁶ ΑΠ 858/2020, ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

⁵⁷ ΑΠ 858/2020, ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Περαιτέρω, στο άρθρο 2 § 1 του ίδιου νόμου προβλέπεται ότι όποιος με πρόθεση, δημόσια, προφορικά ή δια του τύπου, μέσω του διαδικτύου ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο ή τρόπο, επιδοκιμάζει, ευτελίζει ή κακόβουλα αρνείται την ύπαρξη ή τη σοβαρότητα εγκλημάτων γενοκτονιών, εγκλημάτων πολέμου, εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, του Ολοκαυτώματος και των εγκλημάτων του ναζισμού που έχουν αναγνωρισθεί με αποφάσεις διεθνών δικαστηρίων ή της Βουλής των Ελλήνων και η συμπεριφορά αυτή στρέφεται κατά ομάδας προσώπων ή μέλους της που προσδιορίζεται με βάση τη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τις γενεαλογικές καταβολές, την εθνική ή εθνοτική καταγωγή, το σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου ή την αναπηρία, όταν η συμπεριφορά αυτή εκδηλώνεται κατά τρόπο που μπορεί να υποκινήσει βία ή μίσος ή ενέχει απειλητικό ή υβριστικό χαρακτήρα κατά μίας τέτοιας ομάδας ή μέλους της, τιμωρείται με τις ποινές της παραγράφου 1 του προηγούμενου άρθρου. Τέλος, στα άρθρα 3 και 4 του ίδιου νόμου προβλέπονται διατάξεις για την ευθύνη νομικών προσώπων ή ενώσεων προσώπων, ενώ στο άρθρο 5 προβλέπεται ότι οι πράξεις που περιγράφονται στο νόμο αυτό και τα εγκλήματα που τελούνται συνεπεία αυτών, διώκονται αυτεπαγγέλτως. Σύμφωνα με τη νομολογία του ΑΠ, οι διατάξεις του ν. 927/1979 πρέπει να ερμηνεύονται συσταλτικά και αυστηρά, ενόψει των διατάξεων των άρθρων 14 παρ. 1 και 16 παρ. 1 του Συντάγματος και του άρθρου 10 παρ. 1 της Ε.Σ.Δ.Α., με τις οποίες κατοχυρώνεται η ελευθερία της έκφρασης των στοχασμών του ατόμου (προφορικά, γραπτά και δια του τύπου) καθώς και η ελευθερία της τέχνης, της επιστήμης, της έρευνας και της διδασκαλίας, που αποτελούν εκφάνσεις της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της συμμετοχής στην κοινωνική και πολιτική ζωή της Χώρας (άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος). Μάλιστα, το ΜονΠλημΡεθ 2383/2015 έκρινε αντισυνταγματικό το άρθρο 2 του ν. 927/1979, για το λόγο ότι αντίκειται στη διάκριση των λειτουργιών, την ελευθερία της έκφρασης και την ακαδημαϊκή ελευθερία⁵⁸

Στον ισχύοντα Ποινικό Κώδικα η διάταξη αυτή αναριθμήθηκε σε άρθρο 82 Α ΠΚ και περιλαμβάνει διαφοροποιήσεις από την προηγούμενη. Σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 82 Α προβλέπεται ότι *«εάν έχει τελεστεί έγκλημα κατά παθόντος, η επιλογή του οποίου έγινε λόγω των χαρακτηριστικών φυλής, χρώματος, εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής, γενεολογικών καταβολών, θρησκείας, αναπηρίας, γενετήσιου*

⁵⁸ ΠοινΧρ 2017, 450, με παρατηρήσεις Ι. Μοροζίνη, σελ. 470

προσανατολισμού, ταυτότητας ή χαρακτηριστικών φύλου, το πλαίσιο ποινής διαμορφώνεται ως εξής: α) στην περίπτωση πλημμελήματος που τιμωρείται με φυλάκιση έως ένα έτος, το ελάχιστο όριο ποινής αυξάνεται κατά έξι μήνες. Στις περιπτώσεις πλημμελημάτων, το ελάχιστο όριο αυτής αυξάνεται κατά ένα έτος, β) Στην περίπτωση κακουργήματος, το ελάχιστο όριο ποινής αυξάνεται κατά δύο έτη»⁵⁹

Πάντως πρέπει να σημειωθεί ότι πριν την θέσπιση του άρθρου 81Α ΠΚ ο νομοθέτης με το άρθρο 23 παρ. 1 Ν 3719/2008 για πρώτη φορά προέβλεψε την θέσπιση ειδικής επιβαρυντικής περίπτωσης κατά την επιμέτρηση της ποινής (με προσθήκη στην παρ. 3 του άρθρου 79 ΠΚ, η οποία διαγράφηκε με την παρ. 1 άρθρου 10 Ν 4285/2014) στις περιπτώσεις τέλεσης της πράξης από μίσος προκαλούμενο λόγω της φυλής, του χρώματος, της θρησκείας, των γενεαλογικών καταβολών, της εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής ή του σεξουαλικού προσανατολισμού ή της ταυτότητας φύλου του παθόντος. Η ρύθμιση του άρθρου 82 Α ΠΚ προβλέπει λόγο επαύξησης της ποινής ως προς το ελάχιστο προβλεπόμενο πλαίσιο, που επιβάλλεται από το δικαστήριο στις περιπτώσεις όπου έχει τελεστεί⁶⁰ οποιοδήποτε έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά, δηλαδή εάν από τις περιστάσεις προκύπτει ότι η επιλογή του παθόντος από τον δράστη έγινε λόγω των χαρακτηριστικών φυλής, χρώματος, εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής γενεαλογικών καταβολών, θρησκείας, αναπηρίας, σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας ή χαρακτηριστικών φύλου. Η διάταξη αυτή εστιάζει στο αντικειμενικό και και αντιληπτό γεγονός της επιλογής-στοχοποίησης του θύματος εξαιτίας των ειδικότερων χαρακτηριστικών του, είτε τα φέρει πράγματι το θύμα, είτε νομίζει ο δράστης ότι τα φέρει⁶¹. Επίσης, ως ρατσιστικό έγκλημα μπορεί να εννοηθεί και ένα κοινό έγκλημα, το οποίο γίνεται ξεκάθαρα για

⁵⁹ Βλ. την τυποποίηση της διάταξης του άρθρου 82^Α του ΠΚ.

⁶⁰ Για τη θέση της εν λόγω διάταξης στο κεφάλαιο για την επιμέτρηση της ποινής, βλ. την Αιτιολογική Έκθεση ΠΚ: «Στην επιτροπή συζητήθηκε αν η συγκεκριμένη διάταξη έπρεπε να ενταχθεί στην πρώτη ή στη δεύτερη ενότητα του κεφαλαίου. Διατυπώθηκε η άποψη ότι στην πρώτη ενότητα η επιμέτρηση γίνεται μέσα στα προβλεπόμενα από τους κυρωτικούς κανόνες πλαίσια ποινής και για τον λόγο αυτό η διάταξη θα έπρεπε να ενταχθεί σε δεύτερη ενότητα με τίτλο: «Αλλαγή πλαισίου απειλούμενης ποινής». επικράτησε τελικώς η άποψη να διατηρηθεί ως τίτλος της δεύτερης ενότητας η «μείωση της απειλούμενης ποινής» και να τοποθετηθεί η διάταξη για το ρατσιστικό έγκλημα, ως ακροτελεύτια διάταξη, στην πρώτη ενότητα».

⁶¹ Η Μ. Καϊάφα-Γκμπάντι, σε Δίκαιο των ποινικών κυρώσεων, 2020, ό.π., σελ. 154, υποστηρίζει ότι στις περιπτώσεις πλάνης του δράστη «θα πρέπει να εφαρμόζεται η διάταξη του τελεσθέντος εγκλήματος, χωρίς τη διακεκριμένη ποινή του άρθρου 81 Α ΠΚ, στο πλαίσιο όμως της ποινής θα μπορεί να απαξιολογείται το συγκεκριμένο κίνητρο εξαιτίας της αντικοινωνικής του ταυτότητας».

ρατσιστικούς λόγους, όπως για παράδειγμα, εμπρησμός, από τη στιγμή που προέκυψε κίνδυνος για ομάδα προσώπων με αυτά τα χαρακτηριστικά.

Έτσι στις περιπτώσεις αυτές προβλέπεται η παρακάτω επαύξηση των προβλεπόμενων ποινών:

α) Στην περίπτωση πλημμελήματος, που τιμωρείται με φυλάκιση έως ένα έτος, το ελάχιστο όριο της ποινής αυξάνεται κατά έξι μήνες. Η πρόβλεψη είναι όμοια με αυτήν του άρθρου 81 Α του προϊσχύσαντος ΠΚ ως προς το κατώτερο όριο αύξησης της ποινής, ωστόσο είναι επιεικέστερη της προγενέστερης, η οποία προέβλεπε και αύξηση του ανώτερου ορίου της ποινής αυτής στα δύο έτη.

β) Στην περίπτωση πλημμελήματος, που τιμωρείται με φυλάκιση πάνω από ένα έτος, το ελάχιστο όριο της ποινής αυξάνεται κατά ένα έτος. Η πρόβλεψη είναι όμοια με αυτήν του άρθρου 81 Α του προϊσχύσαντος ΠΚ.

γ) Στην περίπτωση κακουργήματος το ελάχιστο όριο ποινής αυξάνεται κατά δύο έτη. Η πρόβλεψη είναι όμοια με αυτήν του άρθρου 81 Α του προϊσχύσαντος ΠΚ στις περιπτώσεις κακουργήματος με πλαίσιο ποινής 5-10 έτη, ωστόσο είναι επιεικέστερη της προγενέστερης, στο μέτρο που εκείνη προέβλεπε στις περιπτώσεις κακουργήματος με προβλεπόμενη ποινή άνω των δέκα ετών επαύξηση του ελάχιστου ορίου της ποινής αυτής κατά τρία έτη.

δ) Η ισχύουσα διάταξη του άρθρου 82 Α ΠΚ δεν προβλέπει, χωρίς πάντως επαρκή θεμελίωση, σε αντίθεση με την προϊσχύουσα του άρθρου 81 Α ΠΚ, επαύξηση στις περιπτώσεις εγκλήματος που τιμωρείται με χρηματική ποινή, ούτε και στις περιπτώσεις που προβλέπεται ως κύρια ποινή η παροχή κοινωφελούς εργασίας.

Γίνεται αντιληπτό ότι μέσα από την αντικατάσταση της έννοιας «μίσους» με την έννοια της διάπραξης ενός εγκλήματος λόγω των ιδιαίτερων προσωπικών χαρακτηριστικών του ίδιου του υποψήφιου θύματος, η επαύξηση της ποινής γίνεται ακριβώς γιατί η αιτία διάπραξης του εγκλήματος ήταν κάποιο χαρακτηριστικό φυλής, χρώματος, εθνικής καταγωγής ή σεξουαλικού προσανατολισμού. Άλλωστε, όλοι απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, ανεξαρτήτως προσωπικών πεποιθήσεων, σύμφωνα με τη συνταγματικώς κατοχυρωμένη διάταξη 5 παρ. 2 του Συντάγματος. Εξ αυτού συνάγεται ότι η αρμόδια Εισαγγελική Αρχή θα πρέπει να είναι προσεκτική στον τρόπο με τον οποίο θα

ασκήσει την ποινική δίωξη, εξετάζοντας το κίνητρο του δράστη, εάν δηλαδή το κίνητρό του ήταν η στοχοποίηση ενός ατόμου επειδή κατά τη γνώμη του ανήκει σε μια συγκεκριμένη κατηγορία⁶². Εάν κατά την εισαγγελική έρευνα προκύψει ότι ο δράστης επέλεξε το θύμα του λόγω κάποιου ιδιαίτερου εγγενούς χαρακτηριστικού του, όπως ο γενετήσιος προσανατολισμός ή ταυτότητα ή φυλετική καταγωγή, τότε έχουμε ένα έγκλημα ρατσιστικού χαρακτήρα.

Σημειώνεται ότι στις περιπτώσεις που συντρέχει λόγος επαύξησης της ποινής (όπως εν προκειμένω η διάταξη του άρθρου 82 Α ΠΚ) και λόγος μείωσης της ποινής (π.χ. απόπειρα, κατ' άρθρο 42 ΠΚ ή ελαφρυντική περίπτωση, κατ' άρθρο 84 ΠΚ), θα πρέπει αρχικά να λάβει χώρα η επαύξηση της ποινής και στη συνέχεια η μείωσή της⁶³. Ουσιαστικά με την καινούργια διαμόρφωση της διάταξης η μόνη αλλαγή που παρατηρείται είναι η απλοποίηση της διαμόρφωσης του πλαισίου ποινής εφόσον παρατηρηθούν και επιβεβαιωθούν ρατσιστικά κίνητρα στην τέλεση του εγκλήματος. Με αυτόν τον τρόπο εφόσον μια εγκληματική συμπεριφορά στηρίζεται σε ρατσιστικά κριτήρια, μετατρέπεται σε ιδιώνυμο έγκλημα, διότι η βασική συμπεριφορά του δράστη ενισχύεται από την προσθήκη του αντικειμενικού στοιχείου της επιλογής του θύματος λόγω κάποιων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του.

Βέβαια αξίζει να σημειωθεί ότι η υπό κρίση διάταξη φέρει ελλείψεις, παρά την προσπάθεια του νομοθέτη να δημιουργήσει μια διάταξη ακέραιη και αντικειμενική. Η εν λόγω διάταξη περιλαμβάνει μόνο τα πλημμελήματα, τα οποία τιμωρούνται με ποινή φυλάκισης έως ένα έτος, και δεν περιλαμβάνει τα πλημμελήματα, που έχουν ως πλαίσιο ποινής χρηματική ποινή ή κοινωφελής εργασία. Επίσης, η εν λόγω διάταξη δεν περιλαμβάνει ως ρατσιστική συμπεριφορά αυτή που κατευθύνεται εναντίον ενός προσώπου λόγω των ιδεολογικών του πεποιθήσεων, της ιθαγένειας του ή της γλώσσας του.⁶⁴

⁶² Εγκ. Εις. Α.Π. 05/2018, Π.Δ/νη 2019, σελ. 127.

⁶³ Κ. Φράγκου, Κατ' άρθρο ερμηνεία του Ποινικού Κώδικα, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2019, άρθρο 84, αρ. 22.

⁶⁴ Ναταλία – Μαρία Κωσταρά, Έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά : Μια δυναμική ερμηνεία, δημοσιευμένη στο

<https://expressisverbis.gr/media/chapter/%CE%88%CE%B3%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CE%BC%CE%B1%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%83%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC%CF%87%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%BA%CF%84%CE%B7%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC->

4.1.1.1. Ενδεικτική νομολογία

Είναι χαρακτηριστική η υπ' αριθμ. 3054/2015 απόφαση του Γ' Μονομελούς Εφετείου Κακουρημάτων Αθηνών⁶⁵, η οποία πραγματεύεται την πρόκληση σωματικών βλαβών εις βάρος δυο γυναικών από τη Βόρεια Ήπειρο από μια ομάδα 10 ατόμων κατά την ημέρα της 28^{ης} Οκτωβρίου 2011. Είναι μια αρκετά σημαντική υπόθεση, καθώς επί της ουσίας είναι η δεύτερη που ακολούθησε μετά την υπόθεση Σαχζάντ Λουκμάν (σχετισμός της εν λόγω υπόθεσης με τη Χρυσή Αυγή), όπου οι δράστες καταδικάστηκαν για εγκληματική δράση υπό το κράτος των ρατσιστικών κριτηρίων.

Σε αυτήν την απόφαση αναφέρεται στο διατακτικό της το εξής: «οι κατηγορούμενοι και λοιποί συναυτουργοί τους επέδειξαν σε βάρος των μεσήλικων γυναικών, τις οποίες δεν γνώριζαν καν, ιδιαίτερη σκληρότητα, βιαιότητα και αναλγησία, παντελή έλλειψη συναισθημάτων, ηθικού ή ψυχικού φραγμού, υποκινούμενοι αποκλειστικά και μόνο από ρατσιστικό κίνητρο, στοχοποιώντας τες λόγω της καταγωγής τους ως ανεπιθύμητες αλλοδαπές, συνεπεία δε τούτου τα έννομα αγαθά τους, όπως η αξιοπρέπεια, η περιορισμένη περιουσία τους ακόμα δε και η σωματική τους ακεραιότητα δεν είχαν για αυτούς οποιαδήποτε αξία, επιδεικνύοντας ισχύ και υπεροχή έναντι πάντων, αφού προέβησαν στην παραπάνω εγκληματική δραστηριότητά τους, κατά τη διάρκεια της ημέρας, εν μέση οδώ, σε πυκνοκατοικημένη περιοχή των Αθηνών. Πρέπει συνεπώς, να κηρυχθούν ένοχοι των ανωτέρω εγκλημάτων κατά τα στο διατακτικό οριζόμενα, με την επιβαρυντική περίπτωση του άρθρου 81^Α ΠΚ»⁶⁶.

Παρότι, σύμφωνα με τις θεωρητικές προσεγγίσεις, ως ανωτέρω εκτέθηκε το έγκλημα που διαπράττεται βάσει ρατσιστικών κινήτρων, μετατρέπει το έγκλημα σε διακεκριμένο, παρά σε επιβαρυντική περίπτωση, η νομολογία ακολουθεί αντίθετη στάση, καθώς εκλαμβάνει τα ρατσιστικά κίνητρα ως επιβαρυντική περίπτωση. Αυτό παρατηρήθηκε και στην υπ' αριθμ. 398/2014 απόφαση του ΜΟΔ, η οποία αφορούσε τέλεση ανθρωποκτονίας εξ αμελείας λόγω μίσους. Εν προκειμένω οι δικαστές

[%CE%9C%CE%B9%CE%B1_%CE%B4%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%B5%CF%81%CE%BC%CE%B7%CE%BD%CE%B5%CE%AF%CE%B1.pdf](#)

⁶⁵ <https://www.lawspot.gr/nomika-nea/deyteri-efarmogi-apo-dikastirio-toy-arthroy-gia-ratsistiko-egklima>

⁶⁶ <https://www.lawspot.gr/nomika-nea/deyteri-efarmogi-apo-dikastirio-toy-arthroy-gia-ratsistiko-egklima>

προσπάθησαν να εξεύρουν κατά τη μελέτη της υπόθεσης και διεξαγωγής της δίκης στοιχεία που αποδεικνύουν αντικειμενικά την ύπαρξη ρατσιστικού κινήτρου. Ως τέτοια στοιχεία θεωρήθηκαν ο τόπος τέλεσης, ο χρόνος, ο τρόπος και τα μέσα τέλεσης⁶⁷.

4.1.2. Περί της ποινικοποίησης της χρήσης του διαδικτύου με σκοπό τη διέγερση προς τέλεση τρομοκρατικών πράξεων

Σημαντική είναι η από 13-06-2002 απόφαση πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης, η οποία ενσωματώθηκε με το Ν. 3251/2004 σχετικά με τις τρομοκρατικές οργανώσεις. Ειδικά με την καινούργια διάταξη του άρθρου 187^A ΠΚ παρ. 6, όπως εισήχθη με το Ν. 4637/2019. Στην παρ. 6 (παλαιά παρ. 3) τυποποιείται νέο έγκλημα και ορίζεται ότι όποιος δημόσια με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσω του διαδικτύου απειλεί με τέλεση τρομοκρατικής πράξης ή προκαλεί ή διεγείρει σε διάπραξη της και έτσι εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη τιμωρείται με φυλάκιση έως τρία έτη⁶⁸.

4.2. Η ποινική αντιμετώπιση της προπαγάνδας σε διεθνές επίπεδο

4.2.1. Περί της Διεθνούς Σύμβασης του ΟΗΕ

Σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 2 της Διεθνούς Σύμβασης του ΟΗΕ προβλέπεται η ποινικοποίηση συγκεκριμένων συμπεριφορών, όπως είναι διάδοση ιδεών που βασίζονται στην φυλετική ανωτερότητα ή το μίσος, β) κάθε παρότρυνση για κάθε φυλετική διάκριση, γ) κάθε πράξη βίας ή παρότρυνσης για διάπραξη τέτοιων πράξεων εναντίον οποιασδήποτε φυλής ή ομάδας προσώπων άλλου χρώματος ή εθνολογικής προέλευσης και δ) και κάθε πράξη συμμετοχής σε οργάνωση που παροτρύνει σε ρατσιστική διάκριση ή την ενθαρρύνει. Ειδικότερα, στα πλαίσια του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών έχει συναφθεί η Σύμβαση της 21.12.1965 για την κατάργηση κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων, το άρθρο 4 της οποίας καθιστά αξιόποινη κάθε διάδοση ιδεών που βασίζεται σε φυλετική ανωτερότητα και μίσος και κάθε παρότρυνση προς φυλετική διάκριση ή πράξεις βίας εναντίον οποιασδήποτε φυλής ή ομάδας εναντίον οποιασδήποτε φυλής ή ομάδας προσώπων άλλου χρώματος ή άλλης εθνολογικής προέλευσης⁶⁹. Σχετικές διατάξεις περιέχει, επίσης, το Διεθνές

⁶⁷ <https://barkagiannis.gr/blog-media/ratsistiki-via/>

⁶⁸ Κ. Φράγκου, Κατ' άρθρο ερμηνεία του Ποινικού Κώδικα, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2019, άρθρο 187Α

⁶⁹ Βλ. σχετ. Κ. J. Partsch, Racial Speech and Human Rights: Article 4 of the Convention on the elimination of all forms of racial discrimination, σε S. Coliver (ed.), Striking a balance: Hate Speech,

Σύμφωνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα⁷⁰, καθώς και το Διεθνές Σύμφωνο της 16.12.1996 για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, το οποίο θεσπίζει την υποχρέωση των συμβαλλομένων κρατών να απαγορεύουν δια νόμου την πολεμική προπαγάνδα και τη συνηγορία σε εθνικό, φυλετικό ή θρησκευτικό μίσος, που αποτελεί προτροπή σε πράξεις διάκρισης, εχθρότητας ή βίας⁷¹

4.2.2. Περί της εγκληματικής δράσης στον κυβερνοχώρο κατά το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ και το 12^ο Πρωτόκολλο.

Σύμφωνα με την αμέσως παραπάνω διάταξη της ΕΣΔΑ «η απόλαυση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών που ορίζονται στη Σύμβαση θα διασφαλιστεί χωρίς διακρίσεις για οποιοδήποτε λόγο όπως φύλο, φυλή, χρώμα, γλώσσα, θρησκεία, πολιτική ή άλλη γνώμη, εθνική ή κοινωνική καταγωγή, σύνδεση με εθνική μειονότητα, περιουσία, γέννηση ή άλλο καθεστώς». Κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου, η αρχή της μη επιβολής διακρίσεων είναι «θεμελιώδους» χαρακτήρα μαζί με τον κανόνα της νομιμότητας των περιορισμών των δικαιωμάτων και τις αξίες της ανοχής/κοινωνικής ειρήνης⁷². Η ανωτέρω διάταξη του άρ. 14 περιέχει έναν εκτενή κατάλογο αιτιών διακρίσεων, η οποία περιλαμβάνει τη θρησκεία. Επιπλέον, οι λέξεις «οποιοδήποτε λόγο όπως» και «ή άλλο καθεστώς» υποδηλώνουν ότι πρόκειται για έναν ανοικτό και μη εξαντλητικό κατάλογο και, ως εκ τούτου, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων μπορεί να επεκτείνει τον κατάλογο των καλυπτόμενων λόγων, όπως για παράδειγμα, οι διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού. Η σημασία του δικαιώματος για την αποφυγή των διακρίσεων είναι θεμελιώδης προκειμένου να επιτευχθεί η πραγματική ισότητα στη δημοκρατία. Επιπλέον, εάν ένα άτομο δεν έχει ισότιμη πρόσβαση σε θεμελιώδη δικαιώματα/ελευθερίες, τότε τα ανωτέρω δεν του είναι και ιδιαίτερα χρήσιμα εν

Freedom of expression and non-discrimination, Human Rights Centre και Ε. Ρούκουνα, Διεθνής Προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, σ. 263.

⁷⁰ Κυρώθηκε με το ν.δ. 1532/1985.

⁷¹ Άρθρο 20 του ΔΣΑΠΔ. Βλ. σχετ. I. Boerefijn - J. Oyediran, Article 20 of the International Covenant on Civil and Political Rights, σε S.Coliver (ed.), *Striking a balance*, σ. 29. Βλ. επίσης Ν. Φραγκάκη, Για θέματα ρατσισμού, ΠοινΔικ 2000.568.

⁷² Βλ. αποφάσεις ΕΔΔΑ SAS κατά Γαλλίας [GC], 2014, § 149 (<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145400>).

τέλει.⁷³ Σχετικά με την εφαρμογή του άρθρου 14 ΕΣΔΑ και την ρητορική μίσους το Δικαστήριο έχει κρίνει επανειλημμένα ότι το άρθρο 14 συμπληρώνει τις άλλες ουσιαστικές διατάξεις της Σύμβασης και των Πρωτοκόλλων. Δεν έχει ανεξάρτητη λειτουργία, δεδομένου ότι έχει αποτέλεσμα αποκλειστικά σε σχέση με την «απόλαυση των δικαιωμάτων και ελευθεριών» που προστατεύονται από τις εν λόγω διατάξεις. Μολονότι η εφαρμογή του άρθρου 14 δεν προϋποθέτει παραβίαση αυτών των διατάξεων –και σε αυτό το βαθμό είναι αυτόνομη– δεν μπορεί να υπάρξει περιθώριο για την εφαρμογή του, εκτός εάν τα επίμαχα πραγματικά περιστατικά εμπίπτουν στο πεδίο λειτουργίας μιας ή περισσοτέρων από τις διατάξεις για τα ανωτέρω θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα⁷⁴. Το Δικαστήριο επαναλαμβάνει συχνά, επίσης, ότι η απαγόρευση των διακρίσεων βάσει του άρθρου 14 της Σύμβασης καλύπτει επαρκώς ζητήματα που σχετίζονται με τον σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου. Το 12ο πρόσθετο Πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ ψηφίστηκε την 4 Νοεμβρίου 2000 αλλά δεν έχει κυρωθεί έως σήμερα από τη χώρα μας. Σύμφωνα με το άρθρο 1 περί γενικής απαγόρευση των διακρίσεων: 1. Η απόλαυση κάθε δικαιώματος που προβλέπεται στον νόμο πρέπει να διασφαλίζεται χωρίς καμία διάκριση, που βασίζεται ιδίως στο φύλο, τη φυλή, το χρώμα, τη γλώσσα, τη θρησκεία, την πολιτική ή άλλη γνώμη, την εθνική ή κοινωνική καταγωγή, την ιδιότητα μέλους εθνικής μειονότητας, την περιουσία, τη γέννηση ή κάθε άλλη κατάσταση. 2. Κανείς δεν θα υφίσταται διακρίσεις από οποιαδήποτε δημόσια αρχή ιδίως βάσει των λόγων που αναφέρονται στην παράγραφο. Το 2002, δυο έτη μετά την ψήφιση του ανωτέρω 12^{ου} Πρωτ. ιδρύθηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας (ECRI). Η ανωτέρω Επιτροπή λειτουργεί με τη μορφή του ανεξάρτητου μηχανισμού παρακολούθησης λειτουργίας του προστατευτικού πλαισίου για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Σύμφωνα με την υπ' αριθ. 7/13-1-2-2002 Σύσταση της ECRI τα Κράτη-μέλη καλούνται, να τυποποιήσουν στο ποινικό τους δίκαιο τις παρακάτω πράξεις τελούμενες εκ προθέσεως και στρεφόμενες εναντίον ατόμων-μελών ομάδων εξαιτίας

⁷³ Βλ. αναλυτικά D. Grimm, *Freedom of Speech in a Globalized World*, σε: I. Hare/J. Weinstein (εκδ.), *Extreme Speech and Democracy*, εκδ. Oxford, Oxford University Press, 2009, σ. 11 επ.

⁷⁴ Βλ. ΕΔΔΑ, Carson κ.λπ. κατά Ηνωμένου Βασιλείου, απόφ. της 16-3-2010 (αριθ. προσφυγής 42184/05) παρ. 63, στον ιστότοπο <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97704>.

της φυλής, του χρώματος, της γλώσσας, της θρησκείας, της ιθαγένειας ή της εθνικής ή εθνοτικής τους καταγωγής: α) τη δημόσια υποκίνηση βίας, μίσους ή διακρίσεων κατ' αυτών, β) τις δημόσιες προσβολές και τη δυσφήμιση, ή γ) τις απειλές κατ' αυτών, όπως και δ) τη δημόσια έκφραση, με ρατσιστικές προθέσεις, ιδεολογίας η οποία προβάλλει την ανωτερότητα ενός συνόλου ατόμων ή υποτιμά ή δυσφημεί το σύνολο αυτό λόγω των ίδιων πιο πάνω χαρακτηριστικών, ε) τη δημόσια άρνηση, υποβάθμιση, δικαιολόγηση ή υπεράσπιση, με ρατσιστικές προθέσεις, εγκλημάτων γενοκτονίας, εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας ή εγκλημάτων πολέμου, στ) τη δημόσια διάδοση ή δημόσια διανομή ή —(ακόμη και) την παραγωγή ή αποθήκευση με σκοπό τη δημόσια διάδοση ή διανομή— με ρατσιστικές προθέσεις εγγράφου, εικονογραφημένου ή άλλου σχετικού υλικού με τις πράξεις που αναφέρονται πιο πάνω, ζ) τη συγκρότηση ή ανάληψη της ηγεσίας ομάδας η οποία υποδαυλίζει το ρατσισμό, καθώς και την παροχή υποστήριξης στην εν λόγω ομάδα, όπως και τη συμμετοχή στις δραστηριότητές της με σκοπό τη συνέργεια στα αδικήματα που προαναφέρονται, και η) τις φυλετικές διακρίσεις διακρίσεις κατά την άσκηση καθηκόντων στο πλαίσιο δημόσιου λειτουργήματος ή επαγγέλματος.

Μετά την πάροδο 15 ετών περίπου από την ανωτέρω Σύσταση, δημοσιεύθηκε η επικαιροποίησή της, στην οποία επισημαίνονται τα ακόλουθα, σχετικά με τις προτεινόμενες ποινικές διατάξεις των Κρατών-Μελών για την καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας: «Η Σύσταση διακρίνει τον περιορισμό του πεδίου εφαρμογής ορισμένων ποινικών αδικημάτων που ορίζονται στην παράγραφο 18 λόγω της προϋπόθεσης ότι διαπράττονται «δημόσια». Η τρέχουσα πρακτική δείχνει ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, η ρατσιστική συμπεριφορά δεν διώκεται, επειδή δεν θεωρείται ότι έχει δημόσιο χαρακτήρα. Κατά συνέπεια, τα κράτη μέλη τα κράτη μέλη θα πρέπει να διασφαλίσουν ότι δεν θα είναι πολύ δύσκολο να εκπληρωθεί ο όρος της δέσμευσης «δημόσια» (η έμφαση αποδίδεται στον γράφοντα). Έτσι, για παράδειγμα, αυτή η προϋπόθεση θα πρέπει να πληρούται σε περιπτώσεις λέξεων που προφέρονται κατά τη διάρκεια συναντήσεων νεοναζιστικών οργανώσεων ή λέξεων που ανταλλάσσονται σε φόρουμ συζήτησης στο διαδίκτυο. Ορισμένα από τα αδικήματα που αναφέρονται στην παράγραφο 18 της Σύστασης αφορούν συμπεριφορά που στοχεύει σε «ομάδα προσώπων». Η τρέχουσα πρακτική καταδεικνύει ότι οι νομικές διατάξεις που αποσκοπούν στην επιβολή κυρώσεων κατά των ρατσιστικών πράξεων συχνά δεν καλύπτουν τέτοια συμπεριφορά εκτός εάν στρέφεται εναντίον

συγκεκριμένου ατόμου ή ομάδας προσώπων. Κατά συνέπεια, εκφράσεις που απευθύνονται σε μεγαλύτερες ομάδες προσώπων, όπως στην περίπτωση των αναφορών σε αιτούντες άσυλο ή γενικά σε αλλοδαπούς, συχνά δεν καλύπτονται από αυτές τις διατάξεις. Για το λόγο αυτό, η παράγραφος 18 α), β), γ) και δ) της Σύστασης δεν κάνει λόγο για «ομάδα» αλλά για «ομαδοποίηση» προσώπων. Ο όρος «δυσφήμιση» που περιέχεται στην παράγραφο 18 β) θα πρέπει να κατανοηθεί με την ευρεία έννοια, συμπεριλαμβανομένων ιδίως της της κατασυκοφάντησης. Η παράγραφος 18 ε) της Σύστασης αναφέρεται στα εγκλήματα της γενοκτονίας, πολέμου και κατά της ανθρωπότητας. Το έγκλημα της γενοκτονίας πρέπει να νοείται όπως ορίζεται στο Άρθρο II της Σύμβασης για την Πρόληψη και Τιμωρία του Εγκλήματος της Γενοκτονίας και στο Άρθρο 6 του Καταστατικού του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου. Τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και τα εγκλήματα πολέμου πρέπει να νοούνται όπως ορίζονται στα άρθρα 7 και 8 του Καταστατικού του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου. 20. Η παράγραφος 18 στ) της Σύστασης αναφέρεται στη διάδοση, διανομή, παραγωγή ή αποθήκευση γραπτού, εικονογραφικού ή άλλου υλικού που περιέχει ρατσιστικές εκδηλώσεις. Αυτές οι έννοιες περιλαμβάνουν τη διάδοση αυτού του υλικού μέσω του διαδικτύου. Η παράγραφος 18 ζ) της Σύστασης προβλέπει την ποινικοποίηση ορισμένων πράξεων που σχετίζονται με ομάδες που προωθούν τον ρατσισμό. Η έννοια της ομάδας περιλαμβάνει ειδικότερα defacto ομάδες, οργανώσεις, ενώσεις και πολιτικά κόμματα. Η Σύσταση 7 προβλέπει ότι θα πρέπει να απαγορευτεί η δημιουργία μιας ομάδας που προωθεί τον ρατσισμό. Αυτή η απαγόρευση περιλαμβάνει επίσης τη διατήρηση ή την ανασύσταση μιας ομάδας που έχει απαγορευτεί. Επιπλέον, η έννοια της «υποστήριξης» περιλαμβάνει πράξεις όπως η παροχή χρηματοδότησης στον όμιλο, η ικανοποίηση άλλων υλικών αναγκών, η παραγωγή ή η απόκτηση εγγράφων. Στην παράγραφο 18 η) η Σύσταση αναφέρει ότι ο νόμος πρέπει να τιμωρεί τις φυλετικές διακρίσεις κατά την άσκηση του δημόσιου αξιώματος ή του επαγγέλματος κάποιου προσώπου. Σε αυτό το σημείο, οι ορισμοί που περιέχονται στις παραγράφους 1 β) και γ) και 5 της σύστασης ισχύουν τηρουμένων των αναλογιών.

Σε συμπλήρωση του ανωτέρω 12ου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, ψηφίστηκε την 28.1.2003 το Πρόσθετο Πρωτόκολλο της Σύμβασης της Βουδαπέστης για το Έγκλημα στον Κυβερνοχώρο (Cybercrime Conv), με σκοπό την καταπολέμηση της διάδοσης ξενοφοβικού και ρατσιστικού περιεχομένου μέσω πληροφορικών

συστημάτων (άρ. 1). Το ανωτέρω κανονιστικό κείμενο υπογράφηκε από τη τη χώρα μας την 23/11/2001, κυρώθηκε με το Ν. 4411/2016 και ισχύει από 1/5/2017⁷⁵

ΕΠΙΛΟΓΟΣ – ΜΕΤΡΑ

Γενικότερα, από όλο το πλαίσιο της εργασίας έγινε κατανοητό ότι το φαινόμενο διάδοσης ψευδών ειδήσεων και διαστρέβλωσης της πραγματικότητας είναι συνηθισμένο. Οι λόγοι που οδήγησαν στην εμφάνιση και γενικά στην επέκτασή του είναι η δομή της κοινωνίας, η ανάπτυξη της οικονομίας και ο μεγάλος ανταγωνισμός σε όλους τους τομείς. Επίσης, η κατάρρευση των ηθικών αξιών και φραγμών οδήγησε στην εμπορευματοποίηση των ειδήσεων ως μέσο προσέλκυσης του κοινού. Μάλλον, όχι τόσο προσέλκυσης του κοινού όσο παραπλάνησης αυτού, με απώτερο σκοπό την αποκόμιση οφέλους.

Ο κόσμος γενικά πιστεύει ότι η προπαγάνδα αυξάνει την υποστήριξη του κόσμου σε κάποιο καθεστώς. Είναι γεγονός ότι η εικαζόμενη προπαγάνδα σχετικά με την υποστήριξη του εκάστοτε καθεστώτος από το κοινό και τις πεποιθήσεις τους επί αυτών είναι συνήθως περισσότερο δυνατή σε σχέση με την πραγματική επίδραση της προπαγάνδας. Πράγματι, η προπαγάνδα μπορεί να περιορίσει την πραγματική βούληση των πολιτών να διαμαρτυρηθούν για κάποια πολιτική που δεν είναι της αρεσκείας τους. Η προπαγάνδα περιορίζει τη βούληση των πολιτών, με αποτέλεσμα να μαζοποιούνται και η βούλησή τους να κατευθύνεται στους εκάστοτε σκοπούς της εκάστοτε κυβέρνησης. Ο δε πολιτισμός ενός έθνους, ήτοι οι τέχνες, οι επιστήμες ή η θρησκεία του είναι αμφίβολο αν μπορούν να ενταχθούν υπό την εποπτεία μιας συγκεντρωτικής κρατικής δομής, με γραφειοκρατικό πρότυπο οργάνωσης, δίχως να εργαλειοποιηθούν, να ιδεολογικοποιηθούν και για τον λόγο αυτόν να μετουσιωθούν

⁷⁵ Βλ. τον κατάλογο με τα Κράτη που επικύρωσαν το 12ο Πρωτόκολλο ΕΣΔΑ, στον επίσημο ιστότοπο του Σ.Ε. https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/177/signatures?p_auth=kxCyUKN9 (τελ. επ. 27/6/2022).

σε προπαγάνδα. ο σχεδιασμός της εικόνας ενός έθνους κατασκευάζεται στις αίθουσες συνεδριάσεων των Υπουργείων και δεν προκύπτει αβίαστα ως το συνολικό αποτέλεσμα της δημιουργίας ενός λαού, προορίζεται να επιφέρει τα αντίθετα από τα επιθυμητά αποτελέσματα στην άσκηση εξωτερικής πολιτικής αφ' ης στιγμής η εξωτερική του εικόνα δεν θα αντανakλάται στην εικόνα που έχει ο ίδιος ο λαός για τον εαυτό του, γεγονός το οποίο δύναται να δημιουργήσει αλλεπάλληλα κενά αξιοπιστίας στη συνείδηση του ξένου.

Στον δημόσιο διάλογο, γίνεται χρήση του όρου «επικοινωνία». Ιδιαίτερος στον χώρο της πολιτικής, ακούγεται συχνά η φράση «το έκανε για επικοινωνιακούς λόγους», φράση η οποία κατά κύριο λόγο φέρει αρνητικό πρόσημο. Υπό αυτή την έννοια, η επικοινωνία και οι σύμβουλοι επικοινωνίας, παίρνουν θέση μοντέρνων Μακιαβέλι στο μυαλό της κοινής γνώμης. Δηλαδή, η επικοινωνία γίνεται αντιληπτή ως μέσο εξαπάτησης ή και χειραγώγησης. Ίσως η επικοινωνία σαν κλάδος να κουβαλάει ακόμα τη ρετσινιά της προπαγάνδας, η οποία τη βαραίνει από την εποχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, εξαιτίας των μεθόδων του Γκαίμπελς. Με την πάροδο των ετών, νέοι όροι όπως το μάρκετινγκ και οι δημόσιες σχέσεις έκαναν ακόμα πιο δύσκολη την κατανόηση του όρου «επικοινωνία». Αυτή η δυσκολία κατανόησης του όρου –σε συνδυασμό με την αρνητική εικόνα που έχει ο κόσμος για αυτή– ενδέχεται να είναι η αιτία, εξαιτίας της οποίας, η απουσία ενός οργανωμένου επικοινωνιακού πλάνου είναι συχνά απύσχα στον δημόσιο τομέα. Απουσιάζει δηλαδή η οργανωμένη χάραξη επικοινωνιακής στρατηγικής. Παρόλα αυτά αυτή η επικοινωνιακή στρατηγική εύκολα μπορεί να οδηγηθεί σε προπαγάνδα, η οποία θα καταστρατηγήσει τη πραγματική γνώμη και βούληση του λαού, χάνοντας επί της ουσίας το συνταγματικώς κατοχυρωμένο δικαίωμα της ελευθερίας έκφρασης και λόγου. Με γνώμονα, λοιπόν, όλα τα προαναφερθέντα, κρίνεται επιτακτική η επιστράτευση ειδικών για τη χάραξη επικοινωνιακής στρατηγικής, όταν έρχεται η ώρα να σχεδιαστεί η δημόσια πολιτική. Οι ειδικοί αυτοί θα συνιστούν οργανικό κομμάτι στη διακυβέρνηση όχι ως κομματικοί μετακλητοί υπάλληλοι, αλλά ως κρατικοί υπάλληλοι. Η διάκριση των δρώντων σε κομματικούς και κρατικούς είναι απαραίτητη στη λογική ότι η σύγχρονη μορφή διακυβέρνησης έχει εμπλεκόμενους που παλαιότερα δεν υπήρχαν. Υπάρχει σε ένα βαθμό συναίνεση σήμερα στη βιβλιογραφία στο ότι η έννοια της διακυβέρνησης αναφέρεται σε μοντέλα διακυβέρνησης, όπου η κυβέρνηση είναι ένας μεταξύ διαφόρων δρώντων που εμπλέκονται στη

διακυβέρνηση. Υπό την έννοια αυτή, η διακυβέρνηση είναι μια πολυμετοχική διαδικασία με τους δρώντες να προέρχονται από τις αγορές, φορείς της κοινωνίας των πολιτών και από την κυβέρνηση.

Όσον αφορά δε την αυστηροποίηση της ποινικής απαξίας του ρατσιστικού φαινομένου κατά τη διάταξη του άρθρου 82^A ΠΚ, αυτή έγινε λόγω της ανάγκης προστασίας των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων και εν γένει της κοινωνίας ως σύνολο. Βέβαια, υπάρχει μεγάλη αναγκαιότητα πέρα από την ποινικοποίηση τέτοιων συμπεριφορών, να ληφθεί και ειδική μέριμνα της κοινωνίας με στόχο την κοινωνικοποίηση τόσων των πιθανών θυμάτων όσο και των πιθανών δραστών. Αυτό μπορεί να γίνει μέσα από την αποτελεσματική συνεργασία μεταξύ του κράτους και των τοπικών φορέων και των ενώσεων των πολιτών. Ένα αυστηρό ποινικό πλαίσιο από μόνο του δεν μπορεί να έχει θεαματικά πολλώ δε μάλλον οριστικά αποτελέσματα σε τέτοιες συμπεριφορές, καθώς ο ρόλος του είναι κυρίως κατασταλτικός – τιμωρητικός και όχι τόσο προληπτικός. Συνεπώς, χρειάζεται να ληφθούν και λοιπά ενισχυτικά μέτρα κοινωνικής πολιτικής από την πλευρά της πολιτείας που προάγουν τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα του ανθρώπου⁷⁶. Εξ αυτού του λόγου, η Ελληνική Κυβέρνηση θέσπισε το Εθνικό Σχέδιο Δράσης κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας 2020-2023 θέτοντας ως βασικούς άξονες μελέτης και δραστηριοποίησης την ευαισθητοποίηση – ενημέρωση της κοινωνίας σχετικά με τις ρατσιστικές συμπεριφορές, καθώς και το σύνολο των πολιτικών ενεργειών για την ένταξη των κοινωνικών αυτών ομάδων στην κοινωνία⁷⁷. Ειδικότερα, δια του Ν. 4356/2015 συστάθηκε το Εθνικό Συμβούλιο κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας (ΕΣΡΜ), το οποίο υπάγεται στη Γενική Γραμματεία Δικαιοσύνης και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Υπουργείου Δικαιοσύνης, έχοντας ως βασικό στόχο τις πολιτικές πρόληψης και καταπολέμησης ρατσιστικών συμπεριφορών, την επίβλεψη εφαρμογής και τήρησης της ισχύουσας νομοθεσίας, καθώς και τη σύνταξη ενός σχεδίου δράσης κατά των ρατσιστικών συμπεριφορών, όπως είναι και το προρρηθέν, ώστε να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά το ρατσιστικό φαινόμενο και να

⁷⁶ Αν. Στεφανίδου, Έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά : Ανάλυση των διατάξεων του άρθρου 82^A του Ποινικού Κώδικα, δημοσιευμένο στην ιστοσελίδα <https://www.lawspot.gr/nomikaneia/egklima-me-ratsistika-haraktiristika-analysi-ton-diataxeon-toy-arthroy-82a-toy-poinikoy>

⁷⁷ <https://moj.gov.gr/wp-content/uploads/2022/08/NAP-LAST.pdf>

διασφαλιστεί η αποτελεσματική προστασία των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Ν. Αλιβιζάτου, Το Σύνταγμα και οι εχθροί του, Πόλις, Αθήνα 2011
- Χ. Μ. Ακριβοπούλου, Η κριτική δημοσίων προσώπων ως εγγύηση της δημοκρατικής αποστολής του τύπου: Η απόφαση 4034/2015 (Εφετείο Αθηνών) και η ανάγκη προσαρμογής της εθνικής νομολογίας στην ευρωπαϊκή προστασία ελευθερίας του τύπου (άρθρο 10 ΕΣΔΑ), ΔιΜΕΕ, τ. 4/2015
- Χ. Μ. Ακριβοπούλου/Ν. Γαρυπίδη, Επανεξετάζοντας την αμεσότητα του δημοψηφίσματος στη θεωρία και την πράξη, ΤοΣ, τ. 2/2012
- Χ. Ανθόπουλο, Όψεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων στον Κώδικα Δημοσιογραφικής Δεοντολογίας της ΕΣΗΕΑ, Αρμ 1999, τευχ. 8,
- Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα Α΄, Β΄έκδ., Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2005
- Κ. Δοξιάδης, Η θεωρία των δύο άκρων ως ηθικός πανικός, Συνήγορος του Πολίτη, Ηθικοί Πανικοί, Εξουσία και Δικαιώματα, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2015
- Κ. Δοξιάδης, «Ο πολιτικός λόγος στη σύγχρονη Ελλάδα», Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Δίκτυο Ανάλυσης Πολιτικού Λόγου (www.discourse-analysis.gr), Κείμενα Εργασίας, αρ. 1, Ιούνιος 2013
- Ι. Σαρμάς, Εμεις ο Λαός, εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2016
- Συμεωνίδου-Καστανίδου, Εκδηλώσεις ρατσισμού και ελευθερία της έκφρασης, ΠοινΧρ 2013
- Γ. Τασόπουλου, Από την οικονομική κρίση στην κρίση του κοινοβουλευτισμού; Η ατελής κοινωνική ολοκλήρωση και η αχρείαστη συνταγματική αναθεώρηση, σε Πρακτικά Συνεδρίου Κοινωνική και Πολιτική Εκπροσώπηση, Ίδρυμα της Βουλής, Αθήνα 2018
- Γ. Τασόπουλου, Η εγγυητική λειτουργία της ελευθερίας της γνώμης και η προστασία του κύρους της αρχής από την περιϋβριση, σε Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση ΙΙ, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1998

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- S. A. Barber, *Welfare and the Constitution*, Princeton University Press, 2003
- J. Bayer/P. Bard, *Hate speech and hate crime in the EU and the evaluation of online content regulation approaches*, σε: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο-Επιτροπή Πολιτικών Ελευθεριών, Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων, Ιούλιος 2020, διαθέσιμο στον ιστότοπο [Hate speech and hate crime in the EU and the evaluation of online content regulation approaches \(europa.eu\)](https://www.europa.eu/press-communications/infobox/press_corner.do?cid=1234567890).
- A. Badiou, *Πολιτιστική Επανάσταση: Η Τελευταία Επανάσταση*, σε Α. Badiou., *Η κομμουνιστική υπόθεση*, εκδόσεις Πατάκη, 2009
- G. Debord, *Theses on Cultural Revolution*, 1958, μετ. John Shepley, σε: <http://www.notbored.org/theses.html>
- M. Foucault, *Power/Knowledge: Selected interviews and other writings 1972-1977*, trans. by C. Gordon, L. Marshall, J. Mepham, K. Soper, Brighton, Sussex: Harvester Press, 1980
- Pégrier, *Speech and Harm: Genocide Denial, Hate Speech and Freedom of Expression*. *International Criminal Law Review*, Τόμ. 18, 2018
- P. M. Taylor, *War and the Media: Propaganda and Persuasion in the Gulf War*, (: Manchester University Press, New York, 1992

